

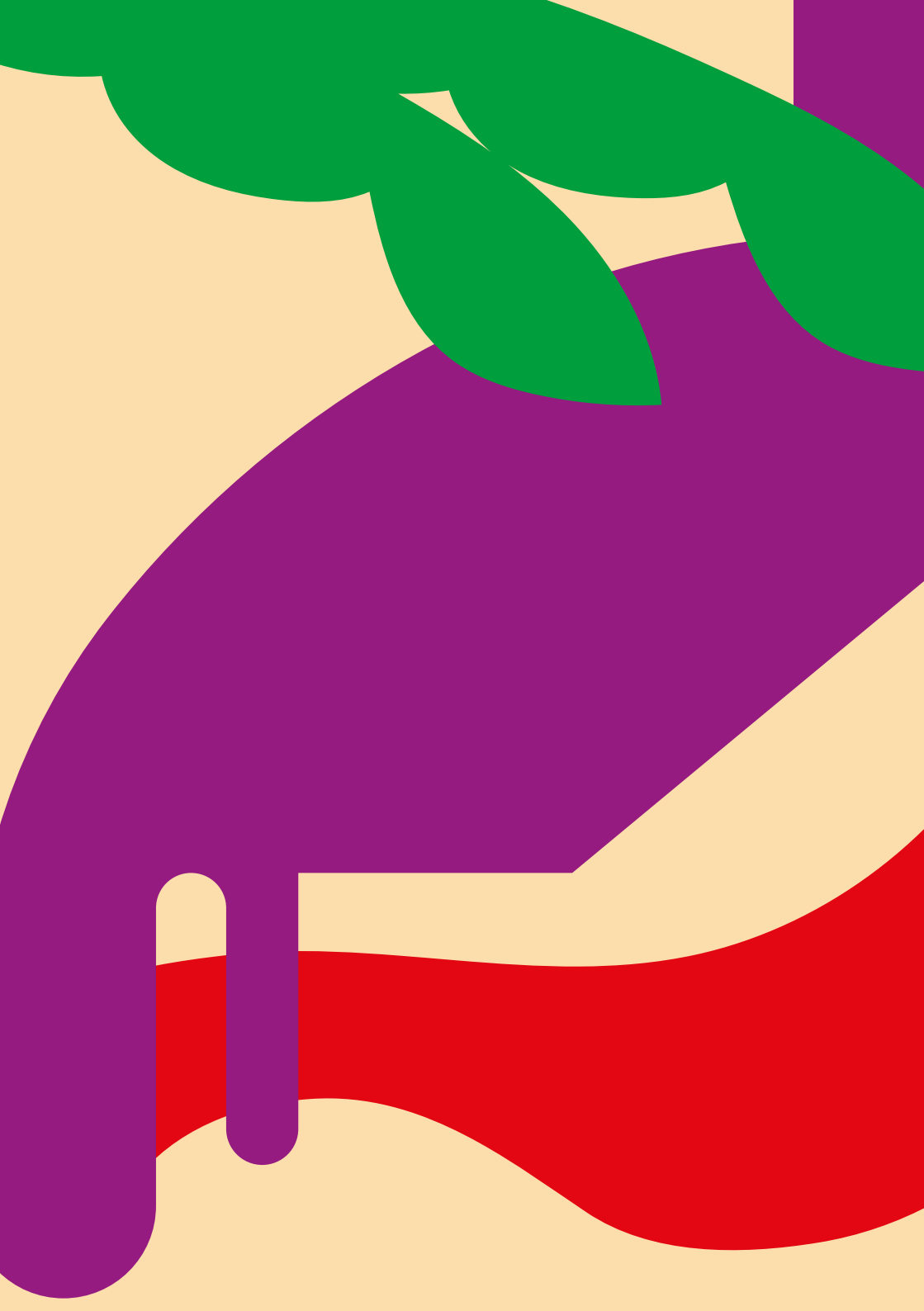

Gemeente
Amsterdam

Bij de gratie van migratie

750 jaar Amsterdamse
geschiedenis

Bij de gratie van migratie

**750 jaar Amsterdamse
geschiedenis**

Inhoud

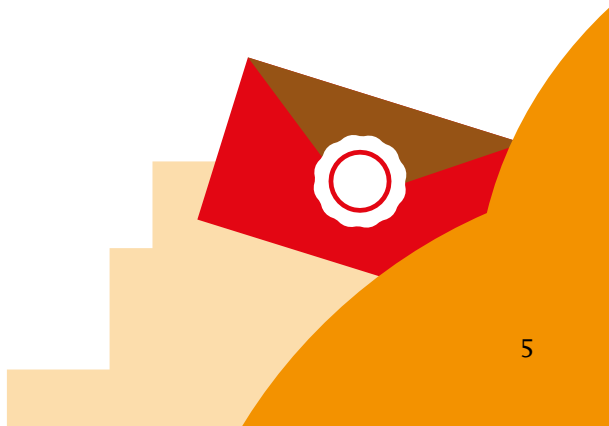
	Voorwoord	04
1275-1550	Amsterdam ontstaat	09
1550-1780	Amsterdam groeit	15
1780-1870	Amsterdam raakt achterop	33
1870-1914	Amsterdam wereldstad	45
1914-1945	Amsterdam en twee oorlogen	61
1945-1980	Amsterdam veert op	76
1980-2025	Amsterdam moderne stad	88

Voorwoord

Beste Amsterdammer,

Onze stad bestaat niet zonder migratie. Al sinds het ontstaan van Amsterdam is zij een handelsstad. En een handelsstad kan alleen bloeien door migratie. Of het nou mensen zijn die hier tijdelijk wonen en dan weer vertrekken, of mensen die hierheen komen en hier kinderen en kleinkinderen krijgen.

Deze migratie gaat tot op de dag van vandaag door. Met studenten uit alle Nederlandse provincies en uit verre landen, met vluchtelingen uit oorlogsgebieden, met expats en hun gezinnen, met arbeidsmigranten uit Polen, Brazilië en vele andere landen. Dat gaat allemaal niet zonder slag of stoot helaas. Zoals je in dit boek kunt lezen, is ook altijd sprake geweest van uitsluiting. Je ziet patronen zich door de eeuwen heen herhalen. Er is altijd wel een groep nieuwkomers die onderaan de maatschappelijke ladder staat. De stad verwelkomt nieuwkomers om hun arbeidskracht, maar heeft vaak minder oog voor wat zij nodig hebben. Men dacht vaak dat de nieuwkomers vanzelf weer zouden vertrekken. Soms was dat zo, maar vaak besloten mensen te blijven. Dat is nu niet anders dan één eeuw of drie eeuwen geleden.

Zelf kwam ik als kleuter vanuit Marokko met mijn moeder en de rest van het gezin naar Nederland. Als jongvolwassene verhuisde ik naar Amsterdam waar ik nieuwe vrijheid en een veilige plek vond. De stad heeft mij opgenomen, net als ze die talloze andere nieuwe inwoners heeft opgenomen. Hun kinderen en kleinkinderen zijn echte Amsterdammers geworden. Dat ging én gaat niet vanzelf; het

wederzijdse integratieproces blijft altijd gaande. In de geschiedenis van Amsterdam zien we daarbij golfbewegingen: periodes van veel en weinig migratie.

Intussen is de blik van gevestigde bewoners niet wezenlijk veranderd. Hoewel bijna elke Amsterdammer afstamt van een migrant – of zelf een migrant is – was er vaak wantrouwen naar specifieke groepen nieuwkomers. Welke groep dat is, veranderde door de eeuwen heen. Met name vluchtelingen hebben het van oudsher zwaar te verduren. Terwijl nieuwkomers vaak – dankzij hun nieuwe gebruiken, kennis en producten – ook de groepen zijn die zorgen voor nieuwe groei en welvaart.

De huidige aandacht voor migratie – waarvan de toon overwegend negatief is – bracht de Amsterdamse gemeenteraad ertoe om in 2021 een initiatiefvoorstel te doen voor onderzoek naar de migratiegeschiedenis. Daaruit kwam het prachtige boek *Migratie als DNA van Amsterdam* van Jan en Leo Lucassen voort. En vervolgens deed de raad een tweede voorstel, om de kennis uit dat onderzoek op een laagdrempelige manier aan Amsterdammers aan te bieden.

Dit publieksboek, gebaseerd op het boek van de gebroeders Lucassen, is daar het resultaat van.

De stad is de afgelopen 750 jaar continu in beweging geweest. Er is misschien maar één ding hetzelfde gebleven: altijd waren nieuwkomers de aanjagers van verandering. Zonder hen had het Amsterdam van nu niet bestaan. Bij de gratie van migratie.

Touria Meliani
Wethouder Inclusie en
Antidiscriminatiebeleid,
Gemeente Amsterdam

1275 —
1550

Amsterdam ontstaat

Een enorme overstroming in de 12^e eeuw betekent het allereerste begin van Amsterdam. Op de drooggevalle oevers van de Amstel bouwen de eerste Amsterdammers hun eerste huisjes. De verbinding met de Zuiderzee en het achterland maakt Amsterdam meteen tot wat het eeuwenlang bleef: een perfecte plek voor de handel.

Om te begrijpen hoe Amsterdam kon ontstaan, moeten we ruim 850 jaar terug in de tijd. In het jaar 1170 vond de Allerheiligenvloed plaats. Een dramatische stormvloed brak door de duinen tussen Texel en de Kop van Noord-Holland. Texel werd een eiland en de doorbraak zorgde voor het ontstaan van de Zuiderzee en een nieuw riviertje. Dat kreeg de naam Amstel en kwam via de Zuiderzee in verbinding te staan met de Noordzee.

Zonder de Allerheiligenvloed had Amsterdam misschien wel nooit bestaan. Rond de plek waar het nieuwe riviertje Amstel uitmondde in het IJ, lag tot die

tijd alleen een drassig veengebied. Door deze nieuwe verbinding met de Zuiderzee kon het water uit de omgeving worden afgevoerd. Dat maakte de oevers droger en zo werd het makkelijker om daar te gaan wonen.

Bovendien bood de rechtstreekse verbinding met de zee goede mogelijkheden voor de handel.

Ergens na 1200 bouwden de allereerste Amsterdammers hun houten huizen aan de Nieuwendijk en de Kalverstraat. Het waren vooral ambachtslieden, zoals smeden en timmermannen.

De Dam: ontmoetingsplaats

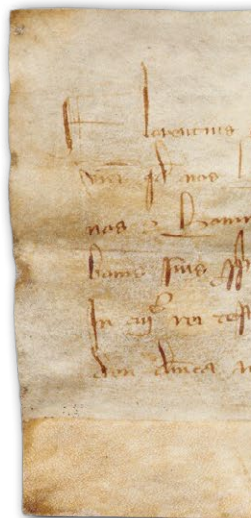
Waarschijnlijk telde Amsterdam halverwege de 13^e eeuw ongeveer 500 inwoners. Rond 1260 werd

Amsterdam in 1275, met
in het midden de Dam.
Stadsarchief Amsterdam

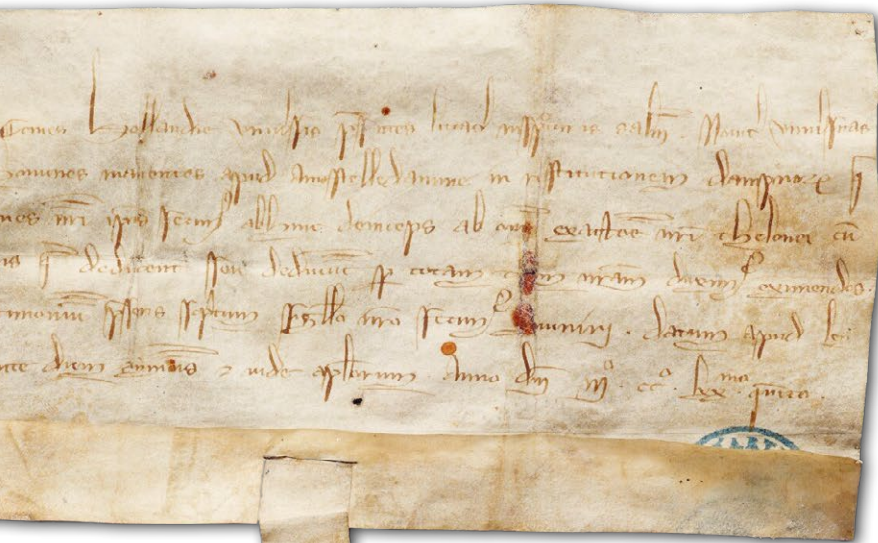
27 oktober 1275: tolprivilege

Op 27 oktober 1275 kreeg 'Amestelledamme' het tolprivilege van de Hollandse graaf Floris de Vijfde. Dit gaf Amsterdamse handelaren het recht om goederen door het Graafschap Holland te vervoeren (nu ongeveer Noord- en Zuid-Holland) zonder daarvoor tol (belasting) te betalen. Het tolprivilege is het oudst bekende document waarin Amsterdam wordt genoemd. Die datum geldt daarom als de officiële geboortedag van de stad.

een dam in de Amstel aangelegd die de oevers verbond: de Nieuwendijk met de Warmoesstraat aan de overkant. En zo kwam Amsterdam aan haar naam: de Dam in de Amstel. De Dam scheidde het zoete water van de Amstel van het zoute water in het IJ. Je hoefde sindsdien niet meer in een bootje te stappen als je van de Nieuwendijk of de Kalverstraat naar de Warmoesstraat wilde. De Dam werd een ontmoetingsplaats. Je kon er spullen en producten uit de omgeving kopen en er werd zaken gedaan. Samen met het tolprivilege was dit het prille begin

van Amsterdam als handelsstad. In 1300 woonden er waarschijnlijk ongeveer 1.000 mensen. In 1400 was dat gegroeid tot zo'n 3.000. Verreweg de meeste immigranten kwamen van dichtbij, uit Holland en Utrecht. Vanwege de gunstige ligging voor de handel groeide het aantal inwoners snel. Nieuwe grachten werden gegraven en stadsmuren gebouwd. In 1550 woonden er al zo'n 27.000 mensen. Maar dat was nog maar het begin. Al die nieuwkomers zouden Amsterdam tot een van de belangrijkste steden van de wereld maken.

Het tolprivilege wordt bewaard in het Stadsarchief. Alleen op de verjaardag van Amsterdam kun je het in het echt bewonderen.
Stadsarchief Amsterdam

**Verreweg de meeste
immigranten kwamen
van dichtbij.**

1550_
1780_

Amsterdam groeit

Mannen met tulbanden in het Amsterdam van 400 jaar geleden? Jazeker! Amsterdam wordt in de 16^e eeuw een machtige koopmanstad met wereldwijde invloed. En dat trekt mensen aan van over de hele wereld. De stad groeit explosief: van zo'n 27.000 inwoners in 1550 naar zo'n 230.000 in 1730. Dat is bijna tien keer zoveel.

De enorme groei van de stad wordt nog indrukwekkender als je bedenkt dat in die tijd meer mensen doodgingen dan er werden geboren. De groei van Amsterdam kwam dus volledig door immigratie: door mensen die 'van buiten' in de stad kwamen wonen.

Waar kwamen die mensen vandaan? De meesten van dichtbij. Ongeveer een kwart kwam uit Noord-Holland, de helft uit de rest van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën (ongeveer het tegenwoordige Nederland boven de grote rivieren) en een kwart kwam uit het buitenland. Van de buitenlanders kwam 70% uit Duitsland en 20% uit België.

Amsterdam in vogelvlicht, 1538. De oudste bewaard gebleven plattegrond waar heel Amsterdam op te zien is.
Cornelis Anthonisz. - Amsterdam Museum

Maar je kon in die tijd ook al mensen verder uit Europa, Azië en Afrika tegenkomen in Amsterdam.

Je kunt dus rustig zeggen dat er in het 16^e- en 17^e-eeuwse Amsterdam sprake was van massa-immigratie. Die ging gepaard met forse economische groei. Een deel van deze tijd werd de Gouden Eeuw genoemd.

Een besmette term

De laatste jaren wordt de term 'Gouden Eeuw' steeds minder gebruikt. Dit omdat het lijkt alsof in die periode alleen maar goede dingen gebeurden. Het klopt dat Amsterdam en de rest van het toenmalige Nederland een enorme bloeiperiode doormaakte. Maar die bloei had ook een keerzijde. Voor een groot deel kwam die door de uitbuiting van tot slaaf gemaakte mensen en de oorspronkelijke bewoners in de koloniën.

Waarom kwamen mensen naar de stad?

Handel was de motor van Amsterdam. Eerst via de Oostzee, waar laken (wollen stof), haring, zout en wijn werden verhandeld voor graan en hout. Iets later kwam daar de handel met Noorwegen bij. En tegen het eind van de 17^e eeuw dreef Amsterdam handel met een groot deel van de wereld: Oost-Europa, het Middellandse Zeegebied

Het Oost-Indisch Huis in de Oude Hoogstraat, het hoofdkwartier van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Een kwart tot de helft van de werknemers kwam van buiten Nederland.
H.P. Schouten - Stadsarchief Amsterdam (1764)

en uiteindelijk tot aan Azië via de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en Amerika via de West-Indische Compagnie. Daarnaast kwam er ook veel industrie: textielnijverheid, suikerraffinaderijen, zout-ziederijen en natuurlijk talloze timmerlieden, metselaars, grondwerkers, molens en meubelmakerijen.

De economische bloei was niet de enige reden waarom Amsterdam steeds meer mensen van buiten de stadsgrenzen aantrok. Politiek en geloof speelden ook een rol. Nederland was in opstand gekomen tegen de katholieke Spaanse vorst. Hij hief zware belastingen en onderdrukte het

opkomende protestantisme. Die opstand is de geschiedenis in gegaan als de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). De opstandelingen waren protestanten en Amsterdam sloot zich in 1578 bij hen aan. De stad trok daardoor duizenden protestantse vluchtelingen. Joden en moslims uit Spanje en Portugal vluchtten om dezelfde reden naar Amsterdam: uit angst voor vervolging door de katholieke overheid.

Het lijkt nu misschien alsof de meeste nieuwkomers in die tijd vluchtelingen waren, maar zij vormden maar een kwart van alle buitenlandse immigranten. Net als de nieuwkomers uit de rest van ons land (binnenlandse

immigranten) kwamen veruit de meeste buitenlanders naar Amsterdam om hier werk te vinden. Het was bovendien niet zo zwart-wit. Ook vluchtelingen kozen niet alleen voor Amsterdam omdat ze hier hun geloof vrij konden uitoefenen, maar ook omdat het in de stad mogelijk was om een boterham te verdienen. En andersom: voor mensen die vanwege economische redenen kwamen, speelde de godsdienstvrijheid en het feit dat vreemdelingen redelijk werden geaccepteerd ook een rol.

Immigranten zorgden voor nieuwe ontwikkelingen

De economische voorspoed trok dus buitenlandse migranten aan, die ook weer voor nieuwe bedrijvigheid zorgden. Ze kwamen uit Duitsland, België en Scandinavië, Frankrijk, Spanje en Portugal maar ook uit Polen, het Midden-Oosten en zelfs Afrika. De stad had die immigranten hard nodig. Het leven in Amsterdam was ongezond en onhygiënisch. Daardoor gingen meer mensen dood dan er werden geboren. Er waren dus sowieso al een paar duizend immigranten per jaar nodig om het aantal inwoners op peil te houden.

Deze nieuwkomers brachten allerlei nieuwe kennis en technieken mee. Een goed voorbeeld daarvan waren de (vooral) Antwerpse uitgevers en drukkers. Die vonden in Amsterdam een flinke afzetmarkt, omdat veel mensen geld hadden én konden lezen en schrijven. Bovendien kende Amsterdam minder taboes (onderwerpen waar je niet over mocht schrijven), waardoor er een gevarieerd aanbod van boeken en kranten ontstond. Zo werd Amsterdam in de 16e eeuw een topspeler in het boekenvak.

**Veruit de meeste
buitenlanders kwamen
naar Amsterdam om
werk te vinden.**

Er ontstonden in die tijd veel nieuwe beroepen. Onder de grote groep Duitsers die naar Amsterdam trok, waren veel ambachtslieden en arbeiders, die het zwaarste en ongezondste werk voor hun rekening namen. Ze werkten bijvoorbeeld als suikerbakkers. Die suiker kwam uit koloniën in Zuid-Amerika en het Caribisch gebied, zoals Suriname. Het zoete goedje werd daar onder dwang geproduceerd door mensen die tot slaaf waren gemaakt. De Duitse werklieden verwerkten de ruwe suiker vervolgens in walmende fabriekjes, vooral in de Jordaan.

Gemengde huwelijken

Ook veel zeelui deden Amsterdam aan, vooral uit Scandinavië. Zij werkten onder meer bij de marine en in de walvisvaart. Maar de meesten gingen aan boord van de duizenden schepen die goederen uit Azië en de Amerika's haalden. Een behoorlijk aantal trouwde met Amsterdamse vrouwen. Van sommige echtparen uit die tijd bestaan nog brieven. Bijvoorbeeld van de 22-jarige Marietje Jans. Haar man, Pieter Carelsen uit Noorwegen, vertrok met een oorlogsschip van Michiel de Ruyter naar de Middellandse Zee. Marietje bleef met haar twee kleine dochtertjes achter op Uilenburg, in de oostelijke binnenstad.

Midden in de grote pestepidemie (de zeer besmettelijke ziekte die in Amsterdam rond de 20.000 doden eiste) schreef zij haar man op 6 november 1664 een brief.

Uit een bewaard gebleven contract:
Op 20 juni 1634 hebben Arnold en Hans Pelt, als suikerbakker aangenomen: 'Frederick Dircxse van Bremen, die zich aan zijn meesters heeft verhuurd en verbonden voor een tijd van vier jaar. Hij krijgt inwoning en kost. Het werk van suikerbakken zal hij trouw en ijverig, zoals een vroom en eerlijk knecht betaamt, uitvoeren'.
Jan Luyken - Stadsarchief Amsterdam (1695)

Ze vertelt dat het goed met haar en de kinderen gaat en dat ze hoopt om ook goed nieuws van hem te ontvangen.

‘Wanneer ik u zou moeten missen, wat zou mij dan nog voor groter droefheid kunnen overkomen? Dan wenste ik dat God mijn kinderen voor mijn ogen zou halen en daarna ook mij. En dat is tegenwoordig snel gebeurd, want de pest is nog niet voorbij. Hoewel er maar 444 doden in deze laatste week zijn geweest. (...) Hartelief, begeeft uw lijf niet in gevaar vanwege de buit, zo die u al zou toevallen, want uw lichaam is mij meer waard dan een schip met goud.’

Een vergelijkbaar schip als waar Pieter Carelsen vermoedelijk mee voer, wordt ‘gekalefaterd’ (waterdicht gemaakt).
Cornelis Anthonisz. -
Amsterdam Museum

Vluchten om je geloof

We springen even terug in de tijd en de ruimte. De meeste Spanjaarden en Portugezen waren toen katholiek, maar er waren ook grote islamitische en joodse minderheden. De groepen leefden redelijk vreedzaam met elkaar. Rond 1500 veranderde dat. De Spaanse koningen dwongen toen hun hele bevolking om katholiek te worden. Dat betekende dat joden en moslims zich moesten bekeren. Een deel vluchtte naar landen als Marokko en het Turkse rijk, maar de meeste joden en moslims bekeerden zich tot katholiek.

De Spaanse inquisitie dwong veroordeelden om zich tot katholiek te bekeren. Ze moesten daarbij puntmutsen dragen en werden bespot.

*Eugenio Lucas Velázquez -
wikimedia commons
Museum*

In ieder geval op papier. Bekeerde moslims heetten moriskens en bekeerde joden marranen (een scheldwoord, dat 'zwijgen' betekent). Dit soort namen laten zien dat katholieke Spanjaarden de

bekeringen niet erg serieus namen. Uiteindelijk werd het voor veel Spaanse en Portugese joden toch te heet onder de voeten. Zij vluchtten naar het anti-Spaanse Amsterdam. De Nederlanders waren immers in opstand gekomen tegen de Spaanse koning waar zij lang onder vielen en hadden zich onafhankelijk verklaard. Maar omdat Amsterdam daarom ook antikatholiek geworden was, moesten de bekeerde joden (en een handjevol moslims) zich opnieuw bekeren en protestants worden. Daar hadden ze weinig trek in. De vluchtelingen keerden liever terug naar hun oorspronkelijke religie. In Amsterdam werd daar niet al te moeilijk over gedaan, zolang ze anderen maar niet probeerden te bekeren. In 1616 accepteerde het Amsterdamse stadsbestuur schoorvoetend de joodse religieuze gemeenschap.

Franse invloed

Ook in Frankrijk stond de geloofsvrijheid onder druk. Hugenoten waren Franse protestanten, een minderheid in het katholieke land. Eind 17^e eeuw werd hun geloof verboden door de Franse koning. Ze vluchtten massaal naar de Nederlanden, waar ze met open armen werden ontvangen. De goed opgeleide hugenoten

stonden bekend om hun sterke handelsnetwerken. Dat sprak de bestuurders van Amsterdam wel aan. Zij boden de vluchtelingen gratis burgerschap en belastingvrijstelling aan, om hen aan te moedigen zich in de stad te vestigen. Een beetje vergelijkbaar met de 30 procent-regeling (een belastingkorting) voor sommige kennismigranten en expats nu.

Tegenover de Amsterdamse beurs zaten begin 18e eeuw twee boekhandels van hugenoten: François l'Honoré en Jacques Desbordes. Van de 230 uitgevers in Amsterdam tussen 1680 en 1730 waren er 80 van hugenoten. *Stadsarchief Amsterdam*

Het bleek een slimme zet, want veel hugenoten kwamen naar de stad en begonnen succesvolle bedrijven.

Rond 1700 woonden er naar schatting 12.000 hugenoten in Amsterdam. Dat was zo'n 6% van de stadsbevolking. De Franse taal klonk in de stegen en op de markten. Er ontstonden Franse buurten, met winkels, scholen en herbergen waar uitgeweken landgenoten elkaar troffen. De hugenoten waren vooral actief in het boekenvak, met drukkerijen en boekhandels.

De stad bood niet alleen (economische) kansen, maar ook veiligheid. En de religieuze vrijheid waar ze zo naar snakten. De hugenoten integreerden snel in de Amsterdamse samenleving. Hun kinderen leerden Nederlands en na een paar generaties

verdween het Frans grotendeels uit het dagelijks leven. Toch bleef hun invloed voelbaar. Verschillende Franse achternamen en natuurlijk de Franse keuken herinneren aan hun aanwezigheid.

Afrikaanse en Aziatische Amsterdammers

Door kolonisatie en slavernij woonde er ook een kleine groep Afrikanen in Amsterdam. De vroegste sporen leiden ons terug tot januari 1593. Toen trouwde Bastiaen Pieterszoon uit Congo in de Oude Kerk met Trijn Pieters. Een jaar later werd hun dochter Madelen geboren. Misschien was zij wel de eerste Amsterdamse van kleur. Rond 1650 waren er minstens 100 Amsterdammers met een Afrikaanse herkomst. De meeste mannen werkten als zeeman en de vrouwen als dienstbode. Ze woonden rondom de Jodenbreestraat, vlak bij het atelier van de wereldberoemde Rembrandt (1606-1669). Hij schilderde portretten van enkelen van hen.

In het begin waren de meeste Afrikaanse Amsterdammers nog vrij, maar in de 18^e eeuw kwamen ze steeds meer mee met hun koloniale 'meesters'. Dat gold in ieder geval voor degenen die via Suriname in Amsterdam

Afrikaanse mannen in Amsterdam
 Rembrandt van Rijn - Mauritshuis,
 Den Haag (1661)

terechtkwamen. Officieel was slavernij in Amsterdam verboden, maar in de praktijk was het erg moeilijk voor tot slaaf gemaakte Afrikanen om via de rechtbank hun recht op vrijheid op te eisen van hun meesters. Toen de Surinaamse plantages eind 18^e eeuw steeds belangrijker werden voor de Amsterdamse economie, bepaalde het stadsbestuur dat passagiers met Afrikaanse wortels uit Suriname pas na een half jaar vrij werden. Hun 'eigenaar' kon die periode ook nog verlengen tot een jaar. Slavernij kwam dus ook voor in Amsterdam. In ieder geval voor een deel van deze (meestal tijdelijke) inwoners.

De allereerste mensen uit Azië werden in 1602 gesignaleerd: een groepje mannen in dienst van de sultan van Atjeh (nu een provincie van Indonesië). Ze reisden 15 maanden rond in Nederland en werden overal met respect ontvangen. Dat veranderde toen de VOC (de Verenigde Oost-Indische Compagnie) delen van het huidige Indonesië veroverde. Vanaf dat moment kwam er vooral personeel mee met Nederlanders die zich daar hadden gevestigd. In 1636 werd het verboden om lokaal personeel mee te nemen naar Nederland, behalve als de werkgever ervoor zorgde dat ze ook weer teruggingen naar de kolonie.

Neerkijken op Duitsers

Hoewel ze zelf ook bijna allemaal afstamden van immigranten, hadden geboren Amsterdammers de neiging om neer te kijken op nieuwkomers. Ze kenden de weg nog niet, spraken de taal niet (of slecht) en snapten niet hoe de dingen hier werkten.

Naast Joden zijn vooral Duitsers eeuwenlang bespot. Ze werden ook in die tijd al 'moffen' genoemd. De herkomst van dat woord is niet helemaal duidelijk. Het zou afgeleid kunnen zijn van het Duitse woord *Muff*, dat knorrepot, naar mens of iemand met een grote mond betekende. Er ontstond in de 17^e eeuw zelfs een populair soort toneelstuk in de Amsterdamse schouwburg: de 'moffenklucht'. Duitsers werden neergezet als dom, boers, lelijk en stinkend. Soms was de houding ten opzichte van Duitsers ronduit vijandig. Zo vond in 1760 iemand dat Duitsers 'net als de Joden' in een speciale wijk zouden moeten wonen: de Moffenwijk.

De Oudebrug stamt uit de 14^e eeuw en was de oudste brug van Amsterdam. Het werd de Moffenbrug genoemd, omdat veel Duitse seizoensarbeiders daar aanmeerden om in de stad te komen werken. De brug bestaat niet meer, maar lag op de grens tussen het (huidige) 'droge' en 'natte' Damrak, ter hoogte van de Oudebrugsteeg. *Johannes Adrianus van der Drift - Stadsarchief Amsterdam*

Nieuwkomers welkom

Het stadsbestuur was onder-
tussen maar wat blij met al
die immigranten en zette
de stadspoorten graag voor
ze open. Het was in Amsterdam
dan ook redelijk makkelijk en
niet al te duur om lid te worden
van een gilde: een verplichte
beroepsvereniging. Rond 1700
was driekwart van de mannen in
Amsterdam gildelid. Dat was niet
alleen belangrijk om te kunnen
werken, maar het maakte het voor
nieuwkomers ook makkelijker om
met Amsterdammers om te gaan,
de taal te leren en de gewoonten
te leren kennen. Gilden hadden
namelijk veel verplichte gezamen-
lijke activiteiten, zoals feest-
maaltijden, vergaderingen
en begrafenissen.

Zelfs tegenover arme nieuw-
komers was Amsterdam ruim-
hartiger dan andere steden. Al
werd er heus ook wel geklaagd.
Bijvoorbeeld over de vele
gezinnen die een uitkering
kregen. In 1611 waren dat ruim
2500 gezinnen (ongeveer 1 op 10),
waarvan er maar 200 'Hollands'
waren. De rest kwam onder meer
uit Brabant, Friesland, België,
Duitsland en Frankrijk.

Twee aalmoezeniers (bestuurders die zich met armenzorg bezighielden) gaan op bezoek bij een arme familie. Je moest minstens drie jaar in Amsterdam wonen om voor hulp in aanmerking te komen. *Amsterdam Museum (maker onbekend, 1625-1630)*

Metten met twee maten

Het stadsbestuur behandelde
nieuwkomers over het algemeen
redelijk gelijk. Maar dat gold
niet voor de weinige Afrikanen
zoals we al zagen, en ook niet
voor de veel grotere groep
Joden (uiteindelijk 10% van de
bevolking). Zo was het voor
Joden verboden om lid te worden
van een gilde. Ze mochten ook
geen winkel hebben, dus waren
voor hen weinig mogelijkheden
om geld te verdienen. Alleen
straathandel en een paar
andere beroepen bleven over.

Waar komt antisemitisme vandaan?

Antisemitisme is de afkeer, discriminatie of vervolging van Joden. De term stamt uit de 19^e eeuw, maar het verschijnsel kwam al in de Romeinse tijd voor. Van oudsher was onder meer de christelijke kerk antisemitisch, omdat werd gedacht dat de Joden schuldig waren aan de dood van Jezus. Joden werden op allerlei manieren verdacht gemaakt. Op basis van angst en haat werden zij buiten-gesloten, vervolgd en vermoord.

Die achterstelling zorgde voor armoede en criminaliteit. Overigens werden Joden in andere Europese steden nog veel meer gediscrimineerd dan in Amsterdam. In veel steden werden ze niet eens toegelaten.

Toen het in Amsterdam in de 18^e eeuw economisch een stuk slechter ging, nam de uitsluiting van Joden toe. In 1742 besloot het stadsbestuur dat Joden geen vis meer mochten verkopen op straat. De Joden pikten dat niet en vonden dat het verbod dan voor iedereen zou moeten gelden. Daarop bepaalden de burgemeesters (Amsterdam had er meerdere in die tijd) dat ook de christelijke ‘viswijven’ niet meer buiten de markt om vis mochten verkopen. Een aantal visverkoopsters hield uit protest de koets van een van de burgemeesters aan. Ze zeiden:

“Wij laten de paarden niet los voordat meneer de burgemeester ons en onze kinderen te eten geeft.”
Het eind van het liedje was dat alles bij het oude bleef en iedereen vis mocht venten.

Hoewel joden vanaf 1616 hun geloof konden uitoefenen, mochten ze geen christenen bekeren of een relatie met hen hebben. Gemengde huwelijken waren verboden, net als bezoek aan christelijke prostieues en het aannemen van christelijke dienstmeisjes. Het stadsbestuur zag joden als één groep. Aan het hoofd stonden parnassijns (geestelijk leiders), die namens hun gelovigen het contact met het bestuur onderhielden. Dit gaf die leiders een machtige positie. Ze waren streng in de leer en sloten joden die ruimdenkender waren uit. Het bekendste voorbeeld hiervan is Baruch Spinoza, die in 1656 verbannen werd uit Amsterdam.

Hoe verliep de integratie?

Veel immigranten hadden dus met vooroordelen of zelfs regelrechte uitsluiting te maken. Als reactie hierop trokken ze zich soms ook terug in hun eigen groep. Hoe vonden ze het zelf om in Amsterdam te wonen? Wilden ze blijven? Hoe ging het met de integratie van hun kinderen? We weten het een en ander over de Antwerpse kooplieden die voor de Spanjaarden naar Amsterdam waren gevlucht. De eerste twee tot drie generaties bleven vooral op zichzelf. Ze trouwden bijvoorbeeld onderling. Dat kwam ook omdat ze verwachtten weer terug naar Antwerpen te gaan.

Maar uiteindelijk bleven ze in Amsterdam. Hun kinderen groeiden hier op. Een van die kinderen was de beroemde dichter Joost van den Vondel, naar wie later het Vondelpark werd vernoemd. Deze tweede generatie trouwde ook nog vooral met elkaar, maar ze hadden meer contacten buiten hun eigen kring. We hebben het hier over rijke, goed opgeleide mensen, maar toch werd het ook hen niet makkelijk gemaakt om te integreren. De Hollanders trokken elkaar voor bij het verdelen van de baantjes. Dit buitensluiten hielp ook niet bij de beeldvorming van Hollanders

over immigranten. Zo vonden ze bijvoorbeeld dat immigranten te veel op zichzelf waren.

Hoewel het stadsbestuur enthousiast was over al die nieuwe Amsterdammers, hielden ook zij nieuwkomers buiten hun eigen groep. Het bestuur bestond uit 36 leden (een voorloper van de gemeenteraad) en liet in 70 jaar slechts drie keer een zuiderling toe: twee uit Den Bosch en één uit Antwerpen. Dit waren bovendien medeprotestanten, andere geloven kwamen er al helemaal niet tussen.

Geloof was sowieso de belangrijkste reden voor uitsluiting. Dat gold voor elk geloof dat niet protestants was. Ongeveer een derde van de Amsterdammers was in die tijd nog steeds katholiek, maar zij mochten hun geloof niet openlijk uitoefenen. Uit deze tijd stammen de katholieke schuilkerken die door het stadsbestuur gedoogd werden. Het bekendste voorbeeld is Ons' Lieve Heer op Solder op de Oudezijds Voorburgwal, dat nu een museum is.

Geloof was de belangrijkste reden voor uitsluiting.

Jiddische woorden die Amsterdams werden

Ondanks dat ze veel werden gediscrimineerd, koesterden Joden een grote liefde voor Amsterdam en waren ze trots op hun gemeenschap. Dat hoor je bijvoorbeeld terug in het Hebreeuws-Jiddische woord Mokum (letterlijk: plaats). Nog steeds noemen veel Amsterdammers hun stad liefkozend zo.

Er zijn nog veel meer woorden die nu als Amsterdams worden beschouwd, maar die hun oorsprong in het Jiddisch of het Hebreeuws hebben. Denk aan gabber (vriend), gozer (kerel), mesjogge (gek), jatten en gappen (stelen), kapsones (arrogantie), mazzel (geluk), achenebbisj (armoedig), gajes (slecht volk), bajes (gevangenis), tof (goed), gein (plezier) en bolleboos (slimmerik).

Joden: eigen geloof en taal

Je was in Amsterdam dus een tweederangsburger als je niet protestants was, maar je was wel min of meer vrij om je eigen geloof te houden. Die ruimte gaf het stadsbestuur vooral om gewelddadigheden te voorkomen. Het kwam gewoon beter uit om niet te moeilijk te doen over andere geloven; geweld was slecht voor de handel. En zo kwam het dat iedereen in Amsterdam vooral zijn eigen groep opzocht en min of meer vreedzaam langs elkaar heen leefde. Protestanten bij protestanten, katholieken bij katholieken, Joden bij Joden, Armeniërs bij Armeniërs, enzovoort.

Het sterkst gold dit voor de Joden. De Sefardische Joden die rond 1600 uit Portugal en Spanje waren gevlucht, waren voor een deel officieel christen geworden, maar keerden in Amsterdam weer terug naar hun oude geloof. Ze spraken vaak nog Portugees en Spaans, en de afstammelingen van joodse vluchtelingen uit Duitsland – Asjkenazische Joden – spraken Jiddisch. Dat was een eigen taal, afgeleid van het middeleeuwse Hoogduits (en geschreven met Hebreeuwse letters). Pas de derde generatie Portugese Joden sprak redelijk Nederlands. Nog eens 50 jaar later was de onderlinge voertaal Nederlands geworden, maar de officiële talen nog steeds Portugees

De viering van het
joodse Poerimfeest in
de Portugese synagoge
(prent uit ongeveer
1735-1755).
J.G. Huquier -
Stadsarchief
Amsterdam

en Spaans. De Joden uit Duitsland hielden nog veel langer aan het Jiddisch vast. Dat kwam vooral omdat zij armer waren en minder naar school gingen. De uitsluiting door het stadsbestuur en het wijdverbreide antisemitisme in de stad hielpen ook niet mee.

De Joodse gemeenschap was groot. In de 18e eeuw was Amsterdam zelfs de stad met het grootste aantal Joden in Europa, maar ze

vormden niet één gemeenschap. De Portugese Joden waren van betere komaf dan de Duitse Joden en zetten die tweede groep al in 1639 buiten de deur. En zo kwam het dat in 1671 vlakbij elkaar zowel een Duitse als een Portugese synagoge werd gebouwd. In de Duitse synagoge zit nu het Joods Historisch Museum en de wereldberoemde Portugese synagoge staat nog steeds aan het Mr. Visserplein.

Is het joods of Joods?

De woorden Joods en Joden et cetera krijgen in het algemeen een hoofdletter als het om het (etnisch-culturele) volk gaat. Als het om de religie gaat, schrijven we joods, joden en jodendom met een kleine letter. In de context van de Tweede Wereldoorlog wordt een hoofdletter gebruikt. Ook dit boekje volgt die regels.

1780_
1870

Amsterdam raakt achterop

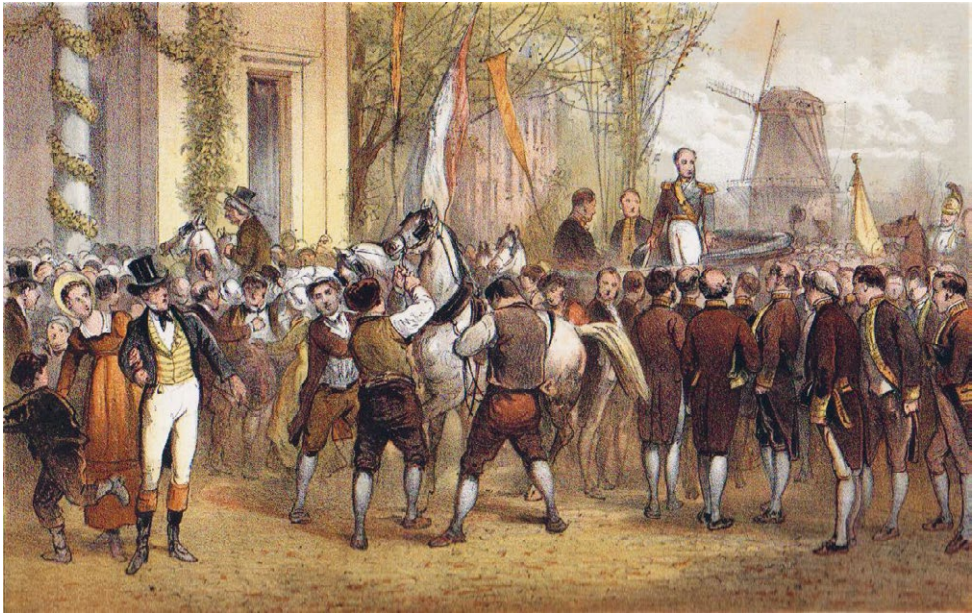
Na 1720 en zeker na 1780 gaat het economisch slechter met Amsterdam. De stad verliest veel van haar macht en er komen steeds minder immigranten. Amsterdammers raken in deze periode meer naar binnen gekeerd. De onderlinge verschillen worden kleiner, maar de houding naar mensen ‘van buiten’ wordt negatiever.

In 1780 brak de vierde Engelse Zeeoorlog uit, waarin Amsterdam in een paar jaar tijd honderden handelsschepen kwijtraakte. De Amsterdamse haven verloor de concurrentiestrijd met Engeland en de handel liep grote schade op. In 1792 ging de West-Indische Compagnie failliet en in 1800 legde ook de eens zo machtige VOC, de eerste multinational van de wereld, het loodje. Deze ondernemingen waren groot geworden door de handel in de producten uit de koloniën, maar ook door de handel in tot slaaf gemaakte mensen uit met name Afrika.

Toen het Franse leger in januari 1795 Amsterdam binnentrok was de ‘Gouden Eeuw’ allang voorbij. Zo speelden migranten – dit keer Fransen – aan het eind van

de 18^e eeuw weer even de hoofdrol in Amsterdam. De bezetting bracht hoge Franse ambtenaren naar Amsterdam, maar ook veel soldaten. De Oranje-Nassau kazerne aan de Sarphatistraat herinnert nog aan die tijd, gebouwd als onderkomen voor de Franse troepen. De Franse tijd duurde bijna 20 jaar.

In 1813 verdreven Russische soldaten de Fransen en begeleidden Koning Willem I bij zijn intocht in de stad. Amsterdam verloor hierbij definitief zijn zelfbestuur en werd een van de meer dan 1000 gemeentes in Nederland. Weliswaar was het vanaf 1806 de hoofdstad, maar de nieuwe grondwet van 1815 betekende ook dat de stad opeens maatregelen moest uitvoeren die op Haagse ministeries werden

Op 1 december 1813 werd Willem I tot Koning der Nederlanden uitgeroepen en een dag later kwam hij aan in Amsterdam. Het einde van het Amsterdamse zelfbestuur.

Door P.W.M. Trap - "Panorama van Nederlands verleden" (1880)

bedacht. Daarmee verloor de stad veel vrijheid om zelf wetten en regels te bepalen.

Misschien was het verlies van het ooit zo trotse stadhuis op de Dam nog wel het meest symbolisch voor de teloorgang. Dit imposante gebouw uit 1655 was 140 jaar lang het machtscentrum van de stad. In de Franse Tijd veranderde het in een paleis voor koning Lodewijk Napoleon, de broer van Napoleon Bonaparte. En zo kennen we het nu nog steeds.

De stad krimpt

Vanwege het krijgsgeweld en het achterblijven van de economie verlieten steeds meer mensen de stad. Voor het eerst in haar geschiedenis kromp de stad. Op het dieptepunt, in 1815, had Amsterdam maar liefst een kwart van haar inwoners verloren. Opvallend genoeg vertrokken ook veel Joodse Amsterdammers. Nu ze zich overal in Nederland mochten vestigen, lieten ze de Amsterdamse ellende achter zich en gingen naar kleinere plaatsen in Nederland met meer

mogelijkheden. In 1795 woonde 75% van alle Joodse Nederlanders in Amsterdam, in 1859 was dit nog maar 42%.

De inwoners die overbleven, kwamen nauwelijks meer 'van buiten'. In de jaren 1860 was nog maar 3% van de Amsterdammers in het buitenland geboren (inclusief de koloniën) en 19% in een andere Nederlandse gemeente. Dat betekende dat maar liefst 78% van de inwoners geboren Amsterdammers waren. Nooit eerder was dat percentage zo hoog geweest en het zou daarna ook nooit meer zo hoog worden.

Arbeidsmigranten

Vreemdelingen waren dus weer een bezienswaardigheid geworden. Dat gold iets minder voor Duitsers, die nog wel in kleine aantallen naar Amsterdam kwamen. Dit noemen we kettingmigratie: ze reisden Duitsers uit hun eigen geboorteplaats of regio achterna en deden vaak hetzelfde werk. Dit type migratie hebben we door de eeuwen heen steeds gezien in Amsterdam.

Bijvoorbeeld als stukadoor, een opkomend beroep. Elk jaar wilden mensen in de lente hun door turf- en kolenkachels

Metselaars aan het werk in de Bokkinghangen (Westelijke Eilanden)
Jacob Olie - Stadsarchief Amsterdam
(1862)

doorrookte huizen laten witten. Zo kon een groep eenvoudige kleine boeren uit het Duitse hertogdom Oldenburg (in de buurt van Bremen) in het voorjaar flink bijverdienen. Dit weten we, omdat de gemeente Amsterdam van 1850 tot 1870 jaarlijks 100 tot 150 verblijfspassen afgaf aan Oldenburgse stukadoors.

Er waren meer van dit soort voorbeelden. Uit Noord-Italië kwamen schoorsteenvegers en uit Noord-Brabant kwamen metselaars naar Amsterdam. Dit was ook seizoenswerk, want in de winter was dit werk door

vorst en stormen niet goed te doen. Soms bleven deze jonge mannen uit de provincie daarna in Amsterdam hangen, op zoek naar een ander baantje.

Nieuwe wetten

In 1815 kreeg werd Nederland een land met een grondwet, die gelijke rechten gaf aan alle gelovigen. Amsterdam mocht dus geen onderscheid meer maken tussen bijvoorbeeld protestanten en joden. In de eerste Vreemdelingenwet uit 1849 werd wel bepaald dat arme vreemdelingen zoveel mogelijk buiten de deur gehouden moesten worden. Maar in de praktijk konden nieuwkomers vrijwel ongestoord de grens passeren. Voor gemengde huwelijken gold dat vrouwen als ze trouwden de nationaliteit van hun man aan moesten nemen. Een Nederlandse vrouw die in Amsterdam trouwde met een Fransman, werd dus opeens Française. Van de andere kant werden kinderen die in Nederland werden geboren, automatisch Nederlander. Ook als hun ouders ergens anders vandaan kwamen. Deze regel gold alleen niet voor tot slaaf gemaakten.

Bovendien werd in 1850 de gehele inheemse bevolking in Nederlands-Indië en Suriname – ‘inlanders’ genoemd – van het Nederlandschap uitgesloten. Net als in de koloniën geboren kinderen van buitenlanders.

Meer gelijkheid?

Hoe pakte deze landelijke wetgeving uit voor Amsterdam? Vooral op het gebied van geloof veranderde er veel. Protestanten mochten niet langer voorgetrokken worden. En kerkelijk leiders hadden geen burgerlijke macht meer. Deze maatregelen hadden gevolgen voor alle niet-protestanten, maar vooral voor de joodse Amsterdammers: er kwam een eind aan de macht van de parnassijns, die aan het hoofd van de joodse gemeenschap stonden.

Maar een verandering op papier leidt niet automatisch tot een verandering in de werkelijkheid.

GEZICHT van de PORTUGEESCHE JOODEN-KERK,
van de Breefstraat te zien, tot Amsterdam.
in - Engelanden de P. Fouquet junior.

VUE de la SYNAGOGUE des JUIFS PORTUGAIS;
à Amsterdam.
in - Engelanden de P. Fouquet junior.

De Muiderstraat met rechts de Portugese synagoge
Johannes Schouten/Pierre Fouquet (1770-1780)

Onder de Joodse Amsterdammers was maar een kleine groep die deze nieuwigheden zag zitten. Veel joodse leiders waren bang voor de verwatering van hun geloof en hun macht. De afgelopen 200 jaar waren Joden altijd als een aparte groep beschouwd. Dat zomaar opgeven, kostte nog eens 100 jaar. Heel langzaam verruilden de Duitse Joden het Jiddisch voor het Nederlands.

De afschaffing van de gilden

Een belangrijke stap in de integratie van Joodse Amsterdammers en andere buitenstaanders was de afschaffing van de gilden (waar zij altijd van waren uitgesloten) in 1798. Dat ging niet zonder slag of stoot. De leider van het kleermakersgilde bijvoorbeeld was bang dat dit tot een vloedgolf aan economische immigranten zou leiden en schreef in 1796:

“Als het grootste gedeelte der Joden uit Polen, Bohemen en Praag naar dit gewest komt, waar blijft dan de Vrijheid der Christenen?”

Uiteindelijk duurde de afschaffing van de gilden in Amsterdam wel 20 jaar, mede omdat het stadsbestuur er weinig zin in had. Tel daar de afwijzende houding van veel christenen ten opzichte van Joden bij op, en je snapt waarom de integratie van Joden op de Amsterdamse arbeidsmarkt zo traag verliep. Een ander probleem was dat de meeste Joodse Amsterdammers alleen ervaring hadden als eenvoudige handelaars; al die tijd waren vrijwel alle andere beroepen verboden geweest. Daarom hadden tot in de 20^e eeuw de meeste straatventers en marktkooplui nog steeds een Joodse achtergrond.

Negatieve denkbeelden

De uitsluiting op de arbeidsmarkt zorgde zelf ook weer voor discriminatie. In die tijd waren de ‘Levie Zadok’-boekjes van

de Amsterdamse onderwijzer Jan Schenkman heel populair. Schenkman was trouwens ook degene die in 1854 Zwarte Piet bedacht, het racistisch stereotype waar vanaf de jaren 1980 veel maatschappelijke kritiek op kwam. Hij maakte van Levie Zadok een laffe, sjacherende, slecht Nederlands sprekende, Amsterdamse Jood. Ook sjacheren is trouwens weer een woord uit het Jiddisch-Hebreeuws. Het betekent zoiets als op een minderwaardige manier handeldrijven. Hoewel de boekjes van Jan Schenkman niet haatdragend waren, maakten ze Joden wel belachelijk. Net zoals veel later de Sam en Moosmoppen van (de Joodse) Max Tailleur. Het was allemaal grappig bedoeld, maar het versterkte wel het negatieve beeld dat veel Nederlanders toch al van Joden hadden. En zo was het bijvoorbeeld ook een voedingsbodem voor het geweld van straatjongens tegen Joodse venters, die hen regelmatig met stenen bekogelden of hun koopwaar uit hun handen sloegen.

Buurtdialecten

Met het kleiner worden van de onderlinge verschillen tussen Amsterdammers, kregen de buurten steeds meer een eigen karakter. In de 19^e eeuw waren er wel 19 buurtdialecten, waaronder het Jordanees, Jodenhoeks, Kalverstraats, Kattenburgs en Haarlemmerdijs. Soms hoorde je daar de invloeden van eerdere immigranten nog doorheen. Zo kon je in het Kattenburgs Noorse, Deense en Friese elementen herkennen en in het Jordanees Brabantse en Antwerpse invloeden (zoals 'ier' in plaats van 'hier'). Uiteindelijk smolten al die dialecten samen tot een Amsterdamse volkstaal, met 'ai' in plaats van 'ei' of 'ij', 'ao' in plaats van 'aa' en veel Jiddische woorden.

Vreemdelingen buitengesloten

Ondanks de afschaffing van de gilden, was het niet makkelijk om als buitenstaander toegang te krijgen tot de Amsterdamse arbeidsmarkt. Het stadsbestuur had op dit gebied deels nog ruimte om zijn eigen gang te gaan. Zo moesten sjouwers van hooi, houtskool, steenkolen, kalk, koren, stenen en turf officieel benoemd worden door de gemeente. Dat kwam doordat zij hielpen bij het innen van de stedelijke belastingen op deze goederen. Voor die benoeming kwamen alleen Nederlandse staatsburgers in aanmerking. Zo kwamen vreemdelingen er moeilijk tussen. Dit gold ook voor Joodse Amsterdammers. Omdat

het stadsbestuur geen inwoners meer mocht voortrekken op basis van hun geloof, kwamen er nu wel voor het eerst Joden op hoge posities terecht. In 1797 werden Herman Bromet en Hartog de Lemon uit Amsterdam gekozen tot lid van de Wetgevende Vergadering (voorloper van de Tweede Kamer). Daarmee waren zij in West-Europa de allereerste Joodse volksvertegenwoordigers in een nationaal parlement. Doordat bijna geen mensen meer van buiten naar de stad trokken en Joden langzaam maar zeker meer werden opgenomen in de samenleving, werden de verschillen tussen de groepen steeds kleiner.

De appelmarkt aan het Singel, die van 1616 tot 1894 op deze plaats werd gehouden.
Andries Jager - Stadsarchief Amsterdam

J. F. Hennequin AMSTERDAM
Heerenstraat 24

Foto's van de kinderen
van Johannes Charles en
Elisabeth van Eijbergen.
Vermoedelijk Hendrik
van Guinea Charles,
Maria Santje Charles en
Margaretha Elisabeth
Charles. Zij woonden
alle drie tot hun dood
in Amsterdam.
Stadsarchief Amsterdam

Afro-Surinamers: het verhaal van Johannes Charles

Er bestond intussen nog steeds slavernij in koloniën zoals Suriname. Sommigen van hen kwamen (tijdelijk) in Amsterdam terecht. Bijvoorbeeld Johannes Charles. Hij werd in ongeveer 1793 geboren in Ghana. Daar werd hij als kind gevangengenomen en in Suriname als slaaf verkocht. In 1817 ging hij als bediende met zijn werkgever mee naar Nederland. Johannes was toen vrij, want in Nederland bestond (officieel) geen slavernij. Hij moest wel zijn tweejarige zoontje Gideon in Suriname achterlaten. En de 'vrijheid' van een (zwarte) man in de bediening was in 1817 nog altijd veel beperkter dan die van een witte man uit een rijke familie.

In Nederland trouwde Johannes met Elisabeth van Eijbergen. Ze gingen in Amsterdam wonen en kregen tien kinderen. In het Stadsarchief zijn brieven bewaard gebleven die Johannes en zijn zoon Gideon aan elkaar schreven. Op 20 januari 1863 (een half jaar voor de formele afschaffing) vertelt Gideon aan zijn vader dat hij uit slavernij is verlost. Net als Johannes, woonden en werkten zijn in Nederland geboren kinderen tot hun dood in Amsterdam.

Op 1 juli 1863 schafte Nederland de slavernij in Suriname en het Caribisch gebied officieel af. Maar in Suriname moesten de voormalige tot slaaf gemaakte mensen nog tien jaar op de plantages blijven werken, 'onder toezigt van den Staat'. Tegen betaling, maar wel onder dwang, waardoor ze in feite pas vanaf 1873 echt vrij waren. Ook in het Caribisch gebied bleven onvrije structuren langer bestaan. Zo bestond op Curaçao het paga tera-systeem: voormalige tot slaaf gemaakten mochten een stukje land gebruiken, maar moesten elk jaar een aantal dagen onbetaald werken voor hun vroegere 'eigenaren'.

1870_
1914

Amsterdam wereldstad

In de korte periode tussen 1870 en 1914 verandert Amsterdam in hoog tempo van uiterlijk. De industrialisatie komt op gang. Met onder meer de aanleg van het Noordzeekanaal en de bouw van het Rijksmuseum en het Centraal Station wordt Amsterdam weer een wereldstad. In slechts 40 jaar tijd verdubbelt het aantal inwoners.

De voltooiing van het Noordzeekanaal in 1876, van Amsterdam naar IJmuiden, gaf een enorme impuls aan de economie van de stad. Zeeschepen hoefden nu niet meer naar Amsterdam te varen over de grillige Zuiderzee (nu het IJsselmeer).

En dit was nog maar het begin. Een jaar later, in 1877, begon aan de zuidkant van de stad de bouw van het imposante Rijksmuseum. Aan de noordkant van de stad werden tussen 1870 en 1880 drie kunstmatige eilanden aangelegd in het IJ. Op het middelste eiland verrees in 1889 het Centraal Station.

Deze ontwikkelingen maakten van Amsterdam een wereldstad met allure. De eerste toeristen kwamen. Het inwonertal schoot omhoog: van 265.000 in 1870

naar 520.000 in 1910. Voor het eerst sinds de 17^e eeuw werd de stad zelf ook weer fors uitgebreid. De enorme groei kwam zowel doordat er minder mensen doodgingen als door immigratie.

Industrialisatie was de motor van de economische groei. Er was veel werk in fabrieken en dat trok arbeiders aan. Dat stimuleerde de opkomst van het socialisme en de oprichting van de eerste moderne vakbond, die van de (vooral Joodse) diamantbewerkers. In de winkelstraten veranderde het beeld ook flink. Het was de tijd dat de warenhuizen ontstonden. Bijvoorbeeld het eerste filiaal van de Bijenkorf, in 1870 op de Nieuwendijk.

Pronken met koloniale buit

De slavernij was dan wel afgeschaft, Nederland had nog

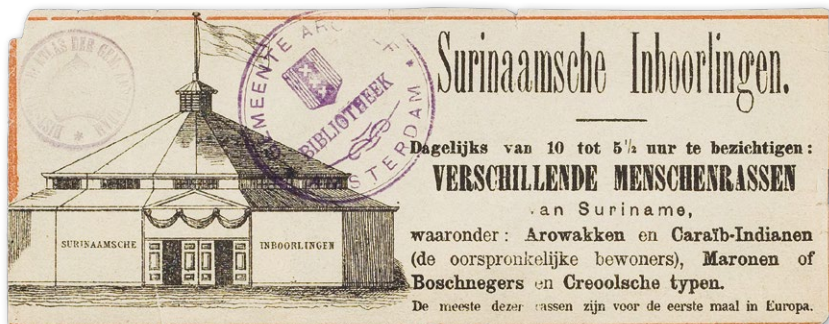
Het Rijksmuseum rond 1900

Andries Jager - Stadsarchief Amsterdam

steeds koloniën, zoals Suriname en Indonesië (toen Nederlands-Indië genaamd), met tien keer zoveel inwoners als Nederland zelf. De Amsterdamse pracht en praal is mede te danken aan het uitbuiten van die koloniën. De Nederlandse trots uit deze tijd zien we nog terug op de Gouden Koets. Amsterdam gaf deze koets in 1898 cadeau aan de jonge koningin Wilhelmina. Hij is gemaakt van teakhout van het eiland Java en bekleed met Surinaams bladgoud.

Op de koets zijn onder meer knielende, 'dankbare' bewoners afgebeeld uit de Nederlandse koloniën.

Een aantal andere grote, kenmerkende gebouwen in de stad stammen ook uit deze tijd, zoals het Amstel Hotel (1867), het Concertgebouw (1886) en het Koloniaal Instituut voor de Tropen (nu het Wereldmuseum) uit 1914.

Surinamers van verschillende afkomst werden in 1883 te kijk
gezet op de werelddtentoonstelling op het Museumplein.
Stadsarchief Amsterdam

Buitenlanders bezichtigen

Om de bevolking te laten zien wat voor moois de koloniën voortbrachten en om internationaal indruk te maken, organiseerde de Nederlandse regering in 1883 een Werelddtentoonstelling op het terrein van het huidige Museumplein. De officiële naam was 'Internationale Koloniale en Uitvoerhandel Tentoonstelling'.

Op de koloniale afdelingen konden bezoekers in nagebouwde dorpen 'echte' bewoners bewonderen uit Suriname en Indonesië. Ze gaven een onrealistisch beeld van de werkelijkheid, bedoeld om te 'bewijzen' dat deze mensen Nederland hard nodig hadden om zich te ontwikkelen. Op

tekstbordjes werd het karakter van de 'inboorlingen' geschetst. Zo zouden Javanen 'meer ontwikkeld en ijveriger' zijn dan de inwoners van andere, kleinere eilanden. Overigens waren er ook in die tijd al Amsterdammers die hier hun wenkbrouwen over optrokken. Zo schreef een journalist van de *Katholieke Illustratie* dat de Surinamers zich 'als vreemdsoortige beesten' te kijk voelden gezet.

Nieuwe impulsen

De Werelddtentoonstelling trok tussen mei en oktober 1883 maar liefst anderhalf miljoen bezoekers uit binnen- en buitenland. Het was het begin van het internationale toerisme naar de hoofdstad. In het nog in aanbouw zijnde

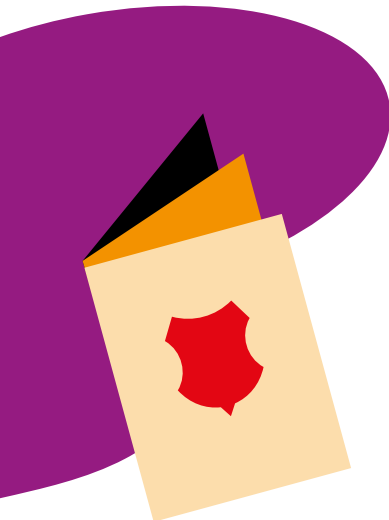
Rijksmuseum hingen de beroemde schilderijen uit de 17^e eeuw. De VVV zag twee jaar na de Wereldtentoonstelling het licht. Internationale congressen werden steeds gewoner. Naast toeristen trok Amsterdam ook voor het eerst forenzen: vooral welgestelde Amsterdammers die de stad verlaten hadden en die in het Gooi waren gaan wonen en vervolgens met de tram en de trein dagelijks naar hun werk in de stad reden. Op al deze manieren kreeg Amsterdam ook zonder daadwerkelijke immigratie weer nieuwe impulsen van buitenaf.

De immigranten kwamen zelf ook weer, net als eerder, vooral uit Nederland zelf. Doordat er zoveel gebouwd werd in de stad, waren bouwvakkers misschien wel de belangrijkste beroepsgroep. Vooral uit Friesland (timmermannen), Groningen en de Kop van Noord-Holland. Maar ook weer metselaars uit Noord-Brabant.

Van de buitenlandse migranten vormden Duitsers weer de grootste groep. Verder was het een divers gezelschap, onder wie ook veel prostituees. Rond 1850 waren dit veelal Franse en Belgische vrouwen, later vooral Duitse prostituees.

De eerste warenhuizen

Andere opvallende immigranten waren Duitse ondernemers. Het begon met Duitse marskramers, mensen die rondreisden met handel die ze in een mand op hun rug droegen. Ze trokken in Nederland van dorp tot dorp om linnen te verkopen. Zo leerden ze Nederland goed kennen en sommigen openden hier een winkel. Een aantal daarvan groeide uit tot succesvolle ondernemers. Ze begonnen grote winkelbedrijven zoals C&A, V&D en Peek & Cloppenburg.

De oprichters van deze familie-bedrijven waren allemaal Duitse katholieken. Ze werden succesvol door belangrijke vernieuwingen: de verkoop van kleding in gestandaardiseerde maten, met vaste prijzen en tentoongesteld in aantrekkelijke etalages. Heel anders dan de voorheen gebruikelijke lappen stof waar een kleermaker een broek of jurk van moest maken.

Katholiek stempel

Het personeel van deze winkels kwam ook uit Duitsland. De eigenaren lieten daarvoor mensen uit hun eigen geboortestreek overkomen. Ze hielden hun werknemers in Amsterdam goed in de gaten. Die sliepen boven de winkels in gescheiden slaapzalen, werden gecontroleerd op kerkbezoek en moesten iedere twee weken voor een priester hun zonden opbiechten.

Omdat deze Duitse ondernemers zo succesvol waren, drukten ze een katholiek stempel op het verder vooral protestantse Amsterdam. Niet alleen nam het aantal katholieke kerken toe in de stad, maar er kwamen ook sociale en

De kinderafdeling
van het Onze Lieve
Vrouwe Gasthuis
rond 1905.
*Stadsarchief
Amsterdam*

medische voorzieningen speciaal voor katholieken. Een voorbeeld hiervan is het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis (1898), gesticht door nonnen uit Maastricht. Nu bekend als het OLVG-locatie Oost.

Chique Joodse winkelketens

Er was nog een andere groep winkelpioniers van buiten de stad. Joodse ondernemers, die zich vooral richtten op het chique segment. Bekende voorbeelden zijn de Bijenkorf, Hirsch (nu de Apple Store aan het Leidseplein) en Maison de Bonnetterie aan de Kalverstraat. Het management was ook Joods en kwam soms uit

het buitenland. Deze winkelketens waren niet als 'typisch Joods' te herkennen. Bijvoorbeeld omdat ze ook op zaterdag open waren ondanks sjabbat, de verplichte joodse rustdag.

De Bijenkorf opende in 1870 zijn deuren op de Nieuwendijk (in 1926 kwam hier de HEMA uit voort). Aan het begin was dit nog

De Bijenkorf aan de Dam rond 1915.
Stadsarchief Amsterdam

een traditionele zaak, die lappen stof verkocht om kleding van te naaien. Later kwamen daar modeartikelen bij. In 1914 opende het bekende Bijenkorfgebouw aan de Dam, het eerste grote warenhuis: 'een kooppaleis ten dienste van de bourgeoisie'.

Krasnapolsky

Een andere, zeer succesvolle immigrant was Adolph Wilhelm Krasnapolsky. Zijn familie kwam uit Oekraïne en emigreerde in 1804 naar Duitsland, waar Krasnapolsky in 1834 werd

geboren. Hij kwam op zijn 22^e naar Amsterdam en werd kleermaker bij de Winkel van Sinkel aan de Nieuwendijk.

In 1865 kocht hij het slecht lopende Nieuwe Poolsche Koffiehuis aan de Warmoesstraat en maakte er een populair restaurant van. Later breidde hij uit naar de panden ernaast. In 1880 begon hij aan de bouw van het beroemde Hotel Krasnapolsky aan de Dam en al in 1883 sliepen vele bezoekers van de Wereldtentoonstelling in een van de 125 kamers.

Italiaanse schoorsteenvegers

Bij veel immigranten was hun geboortestreek bepalender dan het land waar ze vandaan kwamen. Italiaanse schoorsteenvegers kwamen bijvoorbeeld bijna allemaal uit Piemonte of uit het Italiaans-sprekende kanton Ticino in Zwitserland. De schoorsteenvegers haalden hun knechten ook weer uit hun geboortestreek. Deze leerlingen waren jong, tussen de 10 en 15 jaar, en kregen alleen kost en inwoning, en soms een beetje zakgeld. Net als de Oldenburgers dat deden voor het stucadoorsvak, bouwden de Italianen een monopolie op in Amsterdam, mede dankzij het gebruik van goedkope arbeidskrachten.

Italiaanse schoorsteenvegers. Rechts P.W. Vit(t)ali. Het familiebedrijf bestaat nog steeds en wordt inmiddels gerund door de 6^e generatie.
Stadsarchief Amsterdam

Politieke vluchtelingen

Voor het eerst sinds lange tijd kwamen ook weer meer politieke vluchtelingen naar Amsterdam. Na de mislukte aanslag op keizer Wilhelm I in 1878 beperkte de Duitse rijkskanselier (premier) Bismarck de grondrechten van socialisten. Honderden socialistische Duitsers vluchtten in de jaren daarna naar Amsterdam. Dit gaf een enorme impuls aan de ontwikkeling van de arbeidersbeweging in de stad. Dit zei de Nederlandse vakbondsman Jan van Zutphen hier later over:

“Het waren goede kameraden. Zij vertelden ons van de moeilijkheden, die in Duitsland, onder de ‘ijzeren kanselier’ Otto von Bismarck doorworsteld werden in de strijd voor de sociaal-democratie. Hun verhalen waren voor jonge partijgenoten als ik buitengewoon interessant en aanvurend. Zij brachten ons ook leerzame Duitse brochures, die door ons vertaald werden en bij duizendtallen in vergaderingen en op straat werden verkocht.”

Er kwamen ook vluchtelingen uit Rusland. Daar braken in die tijd drie grote pogroms uit, naar aanleiding van een moordaanslag op de tsaar. Bij deze aanvallen werden tussen 1881 en 1906

duizenden Joden vermoord. Dat bracht een emigratiegolf op gang, vooral naar de Verenigde Staten. Een klein deel reisde via Amsterdam en ongeveer 1000 Oost-Europese Joden bleven een aantal jaar of definitief in Amsterdam. Eén van deze blijvers was bioscoopeigenaar Abraham Tuschinski.

Nieuwkomers uit Nederlands-Indië

Er kwamen nu ook weer meer mensen van buiten Europa naar Amsterdam. Door verbeteringen in de scheepvaart waren de reistijden korter geworden. Daardoor kwamen er ook meer mensen uit de koloniën, zoals Indonesiërs die naar Nederland kwamen om bijvoorbeeld geneeskunde te studeren.

De meeste van deze studenten wilden na hun studie terugkeren naar Indonesië. Dat bleek onder meer uit de bladen over Indië die ze oprichtten, zoals de *Bintang Hindia* (Ster van Indië), die ook

In 1921 opende de Joods-Poolse Abraham Tuschinski zijn beroemde bioscoop in de Reguliersbreestraat.
Stadsarchief Amsterdam, 1928

in Nederlands-Indië werden verspreid. Ze kwamen op voor de gemeenschappelijke belangen van Indiërs in Nederland, maar onderhielden ook warme banden met het vaderland. Uiteindelijk groeide hieruit de beweging voor een onafhankelijk Indonesië.

Moslims in Amsterdam

Ruim voordat Marokkaanse en Turkse gastarbeiders hun geloof naar Amsterdam meenamen, woonden er al moslims in Amsterdam. De strijd tegen de katholieke Spanjaarden in de 17^e eeuw zorgde voor bondgenootschappen met Marokko en het Ottomaanse Rijk, de voorloper van het huidige Turkije. Uit deze tijd stamt de strijdkreet 'Liever Turks dan paaps' (katholiek). Gezanten uit die landen kwamen op bezoek in Amsterdam. Enkele uit Spanje gevluchte morisco's hadden mogelijk de eerste tijdelijke (huis)moskee. Maar weinig moslims bleven definitief. Bij een volkstelling in 1879 werden slechts 16 moslims in Amsterdam geteld. Wat ergens ook wonderlijk was, want intussen had Nederland een van de grootste islamitische landen ter wereld gekoloniseerd: Indonesië (toen genaamd Nederlands-Indië).

Baboe Minah met Jantje (5) en op haar arm Agnes (1,5).
Collectie Wereldmuseum Amsterdam

Vanaf het begin van de 20^e eeuw arriveerden nieuwe groepen moslims in Nederland. Het waren de genoemde studenten, maar ook Javaanse zeelieden die werkten in de Amsterdamse haven en bedienden (zoals 'baboes', kindermisjes) die met Nederlandse koloniale families op verlof meekwamen.

Ook via Suriname kwamen moslims naar Nederland.

Maar ook via Suriname kwamen moslims naar Nederland. Na de afschaffing van de slavernij zochten de plantagehouders in Suriname nieuwe goedkope arbeidskrachten. Die werden onder meer op Java gersonseld. Van de Britse koningin Victoria mochten ook mensen uit India (toen genaamd Brits-Indië) gehaald worden. Tussen 1873 en 1916 kwamen zo'n 34.000 Indiase contractarbeiders naar Suriname. Zij werden hindostanen genoemd. Maar zij waren dus niet alleen hindoes, maar ook moslims.

Contractarbeid bleek echter een verkapte vorm van slavernij te zijn. De arbeiders dachten tijdelijk te komen werken, maar werden steeds onder druk gezet om langer te blijven. Velen van hen keerden nooit terug naar India of Indonesië. Hun nazaten vormen nu de Surinaams-Hindostaanse en de Surinaams-Javaanse gemeenschappen. Bij de onafhankelijkheid van Suriname verhuisden velen van hen naar Amsterdam. Ongeveer 15% van hen was nog altijd moslim.

Ida Haroen: eerste islamitische promovenda

Ida Loemongga Haroen werd in 1905 geboren en groeide op in een rijke familie op Sumatra, in Nederlands-Indië. Op haar 18^e vertrok ze naar Nederland om kindergeneeskunde te studeren. Ze deed onder meer onderzoek in het Wilhelmina Gasthuis. Op 22 april 1932 promoveerde ze in de aula van de Oudemanhuispoort, als eerste islamitische vrouw in Nederland.

Zeelui

De meeste vreemdelingen van buiten Europa deden Amsterdam aan als zeeman. Dat kwam vooral door de opening van het Suezkanaal in 1869 in Egypte, waardoor de zeereis naar Azië veel korter was geworden. Aan het begin van de 20e eeuw werkten ongeveer 2.000 Europese en 5 à 6.000 niet-Europese zeelui in de Nederlandse koopvaardij (commerciële scheepvaart). Die laatste groep bestond voor een kwart uit mensen uit het Caribisch gebied en Zuid-Amerika, en voor de rest uit Indonesiërs en Chinezen.

In de jaren voor de Eerste Wereldoorlog werkten jaarlijks meer dan 4.000 Aziatische zeelui vanuit Amsterdam. Voordat ze aan boord gingen, sliepen ze in havenloodsen. Het bracht de Nederlandse arbeidersbeweging in een lastig parket. Ze zagen de Aziatische zeelui, vooral de Chinese, aan de ene kant als medearbeiders, maar aan de andere kant als concurrenten, omdat zij voor minder salaris werkten dan Nederlanders.

Protest tegen nieuwkomers

Er kwam steeds meer protest van Nederlandse arbeiders tegen de lage lonen die werden betaald aan vreemdelingen. Aan het eind van de eeuw bereikten de protesten van de nieuwe vakbonden de gemeenteraad. Die besloot om een minimumloon en een maximale werktijd in te voeren voor alle werknemers. De bedoeling was dat werkgevers hun voorkeur voor Chinezen, maar ook voor Friezen, Groningers of Brabanders, zouden opgeven.

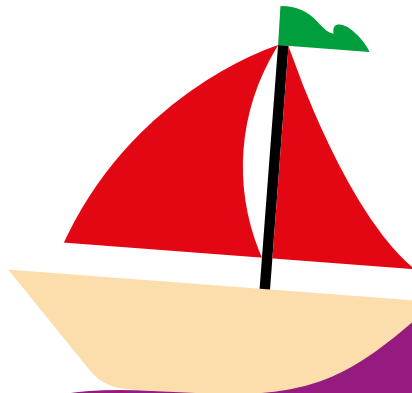
Concurrentie van nieuwkomers speelde op andere plekken ook een rol. In 1877 ging het Athenaeum Illustre (1632) over in de Universiteit van Amsterdam (UvA). Het bestuur zocht bewust naar beroemde geleerden uit het buitenland. Toen de universiteit weer een Duitser wilde benoemen, stuitte dat op protest, onder meer van studenten. Zij vonden het 'ten zeerste gewenscht, dat een Nederlander worde benoemd.' En zo verloor de Duitse kandidaat de race. Tot de Eerste Wereldoorlog werden nog maar twee buitenlanders aan de UvA benoemd.

Anti-Duitse sentimenten

Het opkomende nationalisme zag je niet alleen bij Nederlanders, maar ook bij buitenlanders in Nederland. Zo waren er veel Duitse, Franse, Italiaanse en andere verenigingen, die ook vanuit die landen werden gesteund. Nationale trots bleek hier vooral bij de Duitsers. Het ging Duitsland in die tijd voor de wind. Het land behaalde economische, militaire en wetenschappelijke successen

en was net begonnen met het opbouwen van een eigen koloniaal rijk. En het deed er alles aan om greep te houden op Duitsers in het buitenland.

In Nederland keek men hier met argusogen naar. Nederlanders bespotten Duitsers niet langer als simpele boerenpummels, maar vonden nu eerder dat ze te veel kapesones kregen. En zelfs dat ze te snel integreerden. Ze waren bang dat Duitsers Nederland zouden overnemen. Veel Duitse Amsterdammers hielden overigens wel enige afstand tot het nationalisme van hun vaderland, omdat ze bang waren dat het hier anti-Duitse gevoelens zou stimuleren.

1914_
1945

Amsterdam en twee oorlogen

De eerste helft van de 20^e eeuw is een bijzonder grimmige tijd. De Eerste Wereldoorlog zorgt voor tienduizenden Belgische vluchtelingen. In de jaren 30 gaat de wereld gebukt onder een economische crisis. De Tweede Wereldoorlog is het dramatische dieptepunt van de Amsterdamse migratiegeschiedenis. Een groot deel van de Joodse Amsterdammers wordt vermoord.

In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Nederland wist neutraal te blijven, maar het Duitse leger viel wel buurland België binnen, in de hoop snel Parijs te bereiken. Dat zorgde voor een enorme vluchtelingenstroom van België naar Nederland. Uiteindelijk brachten ongeveer 100.000 Belgen de oorlog door in Nederlandse kampen en pensions. Ook Amsterdam ving duizenden vluchtelingen op, vooral uit Antwerpen.

De vluchtelingen kwamen in Amsterdam aan met de trein. Daar werden ze geregistreerd in de Beurs van Berlage en ondergebracht in pensions en bij mensen thuis. In oktober 1914 waren het er al 14.000. Ze kregen onderdak en voedsel, en werden gevaccineerd tegen veelvoorkomende ziektes

als cholera, tyfus en pokken. Amsterdam kon de stroom niet goed aan en uiteindelijk moesten vooral de mensen met weinig geld verblijven in onverwarmde loodsen in het Oostelijk Havengebied.

Deze keus was niet alleen uit nood geboren. De commissie die de opvang moest regelen, hoopte dat het onderbrengen van de Belgische vluchtelingen op een afgelegen terrein ervoor zou zorgen dat ze eerder terugkeerden naar België. De loodsen waren de enige plekken waar eten werd uitgedeeld. Zo probeerde de gemeente de Belgen te dwingen om daarheen te gaan om ze zo te stimuleren terug te keren naar België. De 4.000 mensen die in de loodsen terechtkwamen, bleven daar inderdaad niet lang. Niet zozeer omdat ze massaal

Belgische vluchtelingen in
een goederenloods in het
Oostelijk Havengebied.
*Archief van de politie -
Stadsarchief Amsterdam*

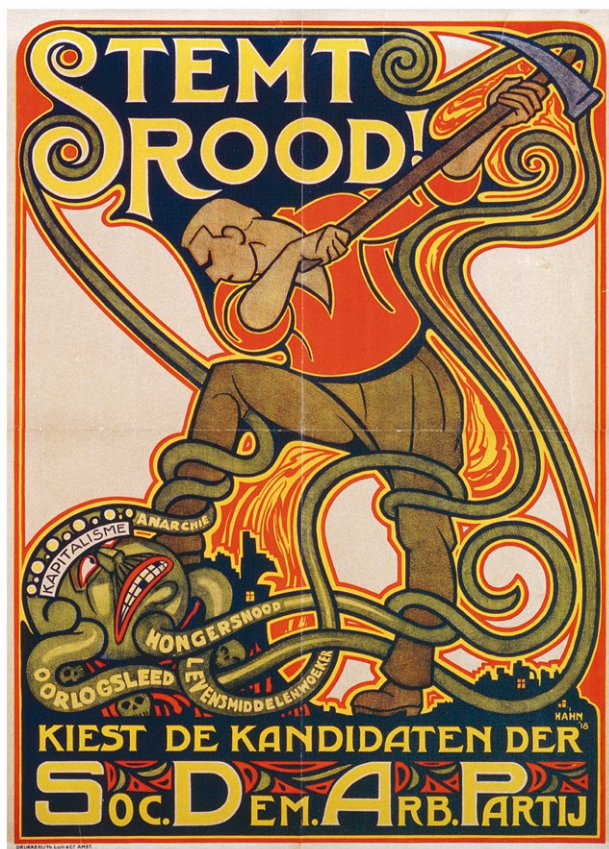
teruggingen naar België, maar omdat vanuit de gemeenteraad veel kritiek kwam op deze manier van opvang. Een deel van de Belgen kwam op andere plekken in Nederland terecht en een deel vertrok naar Engeland of keerde terug naar België. Uiteindelijk zouden een kleine 3.000 Belgen tot het eind van de oorlog in 1918 in Amsterdam blijven.

Begin verzorgingsstaat

De Eerste Wereldoorlog zorgde voor een versnelling van het ontstaan van de verzorgingsstaat. Tot die tijd had de Nederlandse regering alleen een aantal kerntaken, zoals wegen, het leger en belastingheffing. Met de opkomst

van het socialisme en de invoering van het algemeen kiesrecht (in 1917 voor mannen en in 1919 voor vrouwen), veranderden de ideeën hierover. In Amsterdam was de arbeiderspartij SDAP – een voorloper van de PvdA – al een belangrijke politieke partij. Hier was de roep om een grotere rol voor de overheid nog sterker. Bijvoorbeeld door het garanderen van een uitkering bij werkloosheid.

Met de groei van de verzorgingsstaat ging de overheid ook een scherper onderscheid maken tussen Nederlanders en vreemdelingen. Het was niet de bedoeling dat de overheid uitkeringen aan Nederlandse

Affiche van de
Sociaal-Democratische
Arbeiderspartij (SDAP)
bij de landelijke
verkiezingen in 1918.
Albert Hahn -
Wikimedia Commons

arbeiders moest betalen, omdat buitenlanders het werk deden. De roep om 'eigen arbeider eerst' was al begonnen tijdens de oorlog. Toen (Belgische) vluchtelingen in Nederland mochten werken, protesteerden de vakbonden daartegen. Ook nu weer uit vrees voor oneerlijke concurrentie.

Eigen arbeider eerst

De gemeente Amsterdam liep hierbij op de landelijke wetgeving vooruit. Al in 1915 drong de gemeente er bij lokale bouwbedrijven op aan om de voorkeur te geven aan Amsterdamse bouwvakkers.

Op meer plekken ontstond onderscheid tussen Nederlanders en buitenlanders.

Het beschermen van de eigen arbeiders was ook de reden om de Vreemdelingenpolitie op te richten. Die ging mensen die van buiten naar de stad kwamen, registreren en bepalen of ze hier werk mochten doen (de regel: alleen als er geen Amsterdamse arbeiders voor te vinden zijn). Deze registratie gaf de politie bovendien de mogelijkheid om vreemdelingen apart te behandelen en ze bij klachten de grens over te zetten. Iets wat vooral gebeurde bij Duitse dienstbodes, zoals we verderop in dit hoofdstuk zullen lezen.

Op meer plekken ontstond onderscheid tussen Nederlanders en buitenlanders. Mensen vonden dit ook steeds normaler. Telkens werden nieuwe regels bedacht om het buitenlanders lastiger te maken om in Amsterdam te werken, van Engelse jazzbands tot Italiaanse ijsmakers.

Die trend was ook te merken in de zeevaart. Ongeveer 10.000 buitenlandse zeelieden voeren onder Nederlandse vlag. Voor

een deel waren het Duitsers, Oostenrijkers en andere Europeanen, maar onder hen waren ook steeds meer Chinezen, Javanen en Surinamers. De meesten van hen werkten voor de Stoomvaart Maatschappij Nederland. De loodsen van die maatschappijen stonden op het Java-eiland in Amsterdam.

Chinezen in de Nieuwmarktbuurt

Vooral Chinezen kregen steeds meer last van discriminatie. Ze werden ‘het gele gevaar’ genoemd. Alleen de communisten bleven zich principieel verzetten tegen dit racisme.

In de jaren 20 gingen steeds meer Chinezen in de Nieuwmarktbuurt wonen. Daar kwamen ook de eerste Chinese eethuisjes en pensions. Net als nu gebeurt met Oost-Europese arbeidsmigranten, verdienden malafide arbeidsbemiddelaars aardig wat geld aan het ronselen en huisvesten van de zeelieden. Ze beconcurrerden elkaar fel en in 1922 kwam het tot een uitbarsting: een zeeman werd op klaarlichte dag doodgeschoten.

De politie greep dit incident aan om een razzia te organiseren. Uiteindelijk werden meer dan 200 Chinezen opgepakt en op de boot gezet naar Nederlands-Indië, waar grote Chinese gemeenschappen waren. De meeste politieke partijen in de gemeenteraad (inclusief de SDAP) wilden het liefst alle Chinezen uitzetten. Maar de scheepvaartmaatschappijen protesteerden hiertegen. Ze hadden de zeelui hard nodig als goedkope en ervaren arbeidskrachten.

Het lijkt nu misschien alsof de Chinezen een geïsoleerde groep vormden. Maar er waren wel degelijk contacten met Nederlanders. Dit leidde tot tientallen gemengde huwelijken. En de communisten beschouwden hen als kameraden. Die gingen steeds meer samenwerken met arbeiders in het buitenland, waaronder de koloniën. Tot slot waren zowel Amsterdammers als toeristen gecharmeerd van de Chinese eethuisjes. En zo zouden Chinese Amsterdammers uiteindelijk een blijvend onderdeel van de Nieuwmarkt-buurt worden.

Chinezen vielen op in het Amsterdamse straatbeeld. Deze Chinese vrouw wordt omringd door nieuwsgierig publiek.

Persbureau M.S. Vaz Dias - Stadsarchief Amsterdam (ongeveer 1930)

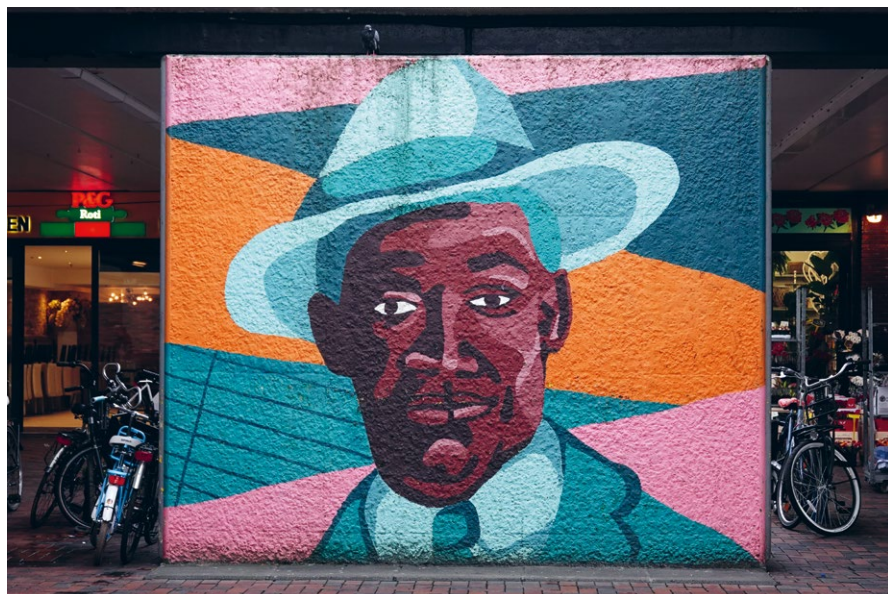
Zangeres Arabella Fields
(1879 - 1933) en twee musici
in café-cabaret Grand Gala,
Rembrandtplein 8-10
*G.H. Grauss - Stadsarchief
Amsterdam*

Surinaamse en Caribische Amsterdammers

Begin 20e eeuw kwamen ook mensen vanuit Suriname naar Amsterdam, net als enkelen van de Caribische eilanden (Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius en Sint Maarten). Ze werkten onder meer in de horeca. In de jaren 20 was Amerikaanse jazzmuziek zeer populair. Daarmee waaiden ook dansstijlen als de Charleston en de Lindy Hop over. Rondom het Rembrandtplein en het Thorbeckeplein traden artiesten met deze muziek op in bekende cafés. Mannen van

kleur waren daar gewild als portier, kelner en danser. Hun donkere uiterlijk versterkte de Amerikaanse uitstraling van deze horecagelegenheden.

Burgemeester De Vlucht en de hoofdcommissaris van politie H.J. Versteeg vonden het echter maar niks. In die tijd werden deze mannen door sommigen als een groot gevaar gezien, omdat ze jonge meisjes het hoofd op hol zouden brengen. Die racistische denkbepelden kwamen ook tot uiting in het beleid van overheids-ambtenaren. De 'aanstootgevende' aanblik van dansende mensen van kleur leidde zelfs tot een sluiting

Muurschildering door Hedy Tjin, onder viaduct in Zuidoost (2020).
Edwin van Eis - Gemeente Amsterdam

Schrijver en verzetsstrijder: Anton de Kom

Anton de Kom (1898-1945) was zoon van een slaafgemaakte vader en een bekende Surinaamse auteur, spreker, activist en verzetsstrijder. In zijn beroemde boek 'Wij slaven van Suriname' uit 1934 sprak hij zich duidelijk uit over de betekenis van het slavernijverleden voor het racisme in zijn eigen tijd. De Kom verdiepte zich in de geschiedenis en schreef de verhalen op die hij als kind over de slavernij hoorde. Ook zette hij zich in voor de rechten van arbeiders in Nederland en in Suriname, toen nog een kolonie.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog sloot hij zich aan bij het communistisch verzet. In 1944 werd hij gearresteerd. Hij stierf op 47-jarige leeftijd in nazi-Duitsland in een concentratiekamp. Anton de Kom kreeg in 2020 een plek in de nieuwe Canon van Nederland, die de basis vormt van het moderne geschiedenisonderwijs.

van alle cabarets waar zij op het podium stonden (die sluiting werd in 1939 weer opgeheven).

Maar voor communistische Amsterdammers was internationale solidariteit tussen arbeiders belangrijker dan nationaliteit of huidskleur. Dat bleek vooral op 26 mei 1933, toen de schrijver, activist en latere verzetsheld Anton de Kom per schip aankwam in Amsterdam. Hij werd opgewacht door zo'n 2.000 Amsterdamse (haven)arbeiders omdat hij uit Suriname was verbannen door de Nederlandse koloniale overheid. Ze zongen het strijdlied *De Internationale* terwijl ze in optocht door de stad trokken. Daarna hield De Kom een vlammende toespraak. Een jaar later verscheen zijn bekende protestboek *Wij Slaven van Suriname*, over racisme en koloniale uitbuiting. Met de recente herdruk van De Koms werk is zijn erfenis actueler dan ooit. Naar hem werd bovendien het plein vernoemd voor het Stadsloket in Zuidoost.

Nieuwkomers én vertrekkers

Tussen 1910 en 1940 groeide Amsterdam van 575.000 naar zo'n 800.000 inwoners. Dit kwam vooral doordat de stad door de aanleg van waterleidingen

en riolering een stuk gezonder was geworden. Er werden nu meer baby's geboren – die ook bleven leven – dan er mensen doodgingen. Nog steeds kwamen jaarlijks ongeveer 30.000 nieuwkomers, maar gingen ook bijna net zoveel mensen weer weg. Deze continue stroom van mensen bestond voor een deel uit Nederlandse vertrekkers en terugkeerders. Bijvoorbeeld de honderden jonge Amsterdammers die in 1936 naar Spanje gingen om te vechten tegen de fascistische legers van Francisco Franco. Degenen die het overleefden, keerden enkele jaren later terug als stateloos burger (omdat ze voor een vreemd leger hadden gevochten). Een andere groep terugkeerders bestond uit Nederlanders die carrière hadden gemaakt in Nederlands-Indië en Suriname. Al deze mensen namen ook andere denkbeelden mee terug. Zo bleef de buitenwereld Amsterdam binnenkomen.

De meeste nieuwkomers kwamen nog steeds uit andere delen van Nederland, maar sinds 1920 nam het aantal buitenlanders toe. Vlak na de Eerste Wereldoorlog was 1,8% van alle Amsterdammers in het buitenland geboren. Slechts tien jaar later was dit bijna verdubbeld naar ruim 3%.

De dienstbode van notaris Jacob Vriesendorp met zijn hond.
Herengracht 423, 1902.
G. Molijn - Stadsarchief Amsterdam

Nog steeds kwamen verreweg de meeste vreemdelingen uit Duitsland, op ruime afstand gevolgd door Belgen, Oostenrijkers, Engelsen, Polen en Russen.

Duitse dienstbodes

Onder de Duitse nieuwkomers waren veel meisjes (soms pas 16 jaar oud) die in Nederlandse steden als dienstbode gingen werken. In de jaren na de Eerste Wereldoorlog ging het in Duitsland slecht met de economie. De Duitse meisjes kwamen dus naar Nederland om 'harde guldens' te verdienen in het 'steenrijke' Nederland.

De dienstbodes hadden geen makkelijke positie. Officieel waren ze er voor het huishouden en het zorgen voor de kinderen (vergelijkbaar met au pairs dus), maar in de praktijk moesten ze zich soms ook de handen van hun baas van het lijf zien te houden. Als ze hierover klaagden, liepen ze

het risico zelf de schuld te krijgen (ze zouden het vast uitgelokt hebben) en door de Vreemdelingenpolitie uitgezet te worden. Alleen hiermee dreigen was vaak al genoeg.

Voor de dienstmeisjes was hun verblijf ook een groot avontuur en in hun vrije tijd gingen ze naar speciaal voor hen opgerichte verenigingen en ze vermaakten zich in het uitgaansleven. Ze kregen hetzelfde verwijt als mannen van kleur: ze zouden zich te losbandig gedragen en brave Nederlandse mannen op verkeerde gedachten brengen. Dit was een vooroordeel, vaak gebaseerd op hun arbeidersafkomst.

Wereldwijde crisis

Vanaf 1929 heerste wereldwijd een ernstige economische crisis. Ook in Nederland raakten velen werkloos. Zij moesten van een schamele steunuitkering zien rond te komen. In Amsterdam

liep het aantal ondersteunden op van ongeveer 10.000 in 1929 tot zo'n 60.000 in 1936. De ellende van de crisis was niet alleen dat het inkomen bij werkloosheid drastisch daalde, maar vooral dat er maar geen einde aan leek te komen. De jaren 30 waren niet alleen zo somber door de crisis, maar ook door de veranderende politieke verhoudingen. De nationaalsocialisten (nazi's) kwamen in die tijd aan de macht in Duitsland.

Zo kwamen er minder Duitse dienstbodes naar Amsterdam, nadat Hitler in 1933 aan de macht kwam. Er was door de opkomende oorlogsindustrie weer genoeg werk in Duitsland. Bovendien werkten veel dienstbodes in gezinnen van Joodse Amsterdammers en dat werd steeds ingewikkelder. Vanaf 1936 mochten Joodse Duitsers geen niet-Joods personeel meer hebben. Het nazi-beleid had ook effect op Duitse meisjes in Nederland. De nazipartij NSDAP wilde dat ze terug naar huis kwamen, om zich voor hun eigen land in te zetten.

Vluchtelingen uit nazi-Duitsland

Het leven in Duitsland werd door de nazi's voor Joodse inwoners steeds moeilijker gemaakt. Er ontstonden grote

vluchtelingenstromen naar onder meer Nederland. Behalve Joodse Duitsers (daar uiteraard Duitse Joden genoemd) waren dat ook Duitse kunstenaars, schrijvers, wetenschappers, vakbondsbestuurders en andere linkse politieke activisten. Amsterdam was al jaren een geliefd toevluchtsoord voor deze groep, maar nu werden ze steeds meer door de nazi's bedreigd. Zo werd Amsterdam een belangrijke plek om boeken uit te geven die in Duitsland niet meer gepubliceerd mochten worden. De uitgevers Allert de Lange en Querido (de oprichter stamde af van 17^e-eeuwse Portugees-Joodse vluchtelingen) speelden hierin de hoofdrol. Ze gaven honderden boeken van beroemde Duitse schrijvers uit. Het is daarbij goed om te bedenken dat in die tijd veel meer mensen Duits spraken. Vergelijkbaar met het Engels nu.

Joodse vluchtelingen

Joodse Duitsers op de vlucht voor de nazi's vormden de grootste groep nieuwkomers in Amsterdam. Ze werden met gemengde gevoelens opgevangen. De Joodse gemeenschap vond het hun plicht om hen te helpen maar was tegelijkertijd bang dat het hun eigen positie zou schaden en het antisemitisme in

Slaapzaal in het Lloyd hotel. Hier werden in 1939-1940 Joods-Duitse vluchtelingen opgevangen. De foto is gemaakt door Jules Loszynski (Amsterdam, 1909 - Bergen-Belsen, 1944), die in het Lloyd hotel werkte als kantoorbediende. *Jules Loszynski - Stadsarchief Amsterdam*

Nederland erdoor versterkt zou worden. Joden waren in die tijd inmiddels zo ver geïntegreerd in de Nederlandse samenleving, dat hun maatschappelijke klasse voor hen vaak belangrijker was dan hun Joods-zijn. Er waren veel gemengde huwelijken en daardoor ook veel Amsterdammers die deels van Joodse afkomst waren. De groep was dus lang niet meer zo scherp afgebakend als in de eeuwen daarvoor.

Veel Joods-Duitse vluchtelingen kwamen in de net nieuwe Apollobuurt en Stadionbuurt in Amsterdam Zuid terecht. Eén van hen was Anne Frank, die in 1933 op haar vierde samen met haar ouders en zus aan het Merwedeplein kwam te wonen. Joodse vluchtelingen openden allerlei (vaak wat chiquere) eigen winkels, fabriekjes en horecazaken.

Hulp aan de vluchtelingen

Er kwamen ook Joodse vluchtelingen met minder middelen naar Nederland. In 1933 richtten Abraham Asscher en David Cohen het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen op. Dit comité werkte nauw samen met de Nederlandse overheid en bood hulp aan Joodse vluchtelingen uit Duitsland. Ze regelden niet alleen onderdak en werkvergunningen, maar hielpen ook met verdere emigratie naar de Verenigde Staten en Palestina. Veel vluchtelingen wilden doorreizen en het comité hielp hen daarbij. Van alle Joden die in de jaren 30 uit Duitsland naar Amsterdam vluchtten, verbleven er aan het begin van de oorlog nog ongeveer 10.000 in de stad.

Joden niet meer welkom

In de loop van de jaren 30 wilde de Nederlandse regering steeds minder Joodse vluchtelingen opvangen. Antisemitisme speelde daarbij een rol maar ook de diepe economische crisis, die in de jaren 1930 wereldwijd mensen in armoede stortte. Net als Frankrijk, België en Zwitserland, was Nederland bang dat het er 'te veel' zouden worden. Maar ook was de Nederlandse regering bang om het machtige nazi-Duitsland tegen de haren in te strijken. Vanaf 1934

werd het beleid al strenger. Joden uit Polen waren sowieso niet welkom. Die werden als 'nog vreemder' gezien. Voor Joodse Duitsers werd nog een uitzondering gemaakt, maar vanaf 1938 ook niet meer. Ze werden illegaal verklaard en moesten zoveel mogelijk aan de Duitse grens worden tegengehouden (wat overigens niet erg lukte). De Amsterdamse politie werkte hieraan mee en haalde regelmatig Joodse vluchtelingen uit hun huizen om ze in bussen terug naar de Duitse grens te brengen.

Affiche van het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen.
NIOD

'Friendly fire': ravage in een woonhuis op het Paramariboplein na een Engels bombardement.

Stadsarchief Amsterdam

Maar er waren ook uitzonderingen. Hoofdcommissaris H.J. Versteeg veranderde in mei 1939 van gedachten, naar het schijnt omdat een Joodse Duitser hem had verteld hoe ernstig de Joden in Duitsland vervolgd werden. Hij besloot samen te werken met de vluchtelingencomités en adviseerde Joodse vluchtelingen zelfs om hun aankomstdatum te vervalsen naar een datum van vóór 1938. Ondanks dat hij bestraft werd door de minister van Justitie, ging hij hiermee door tot Duitse troepen Nederland binnenvielen.

De Duitse bezetting

Op 15 mei 1940 rolden Duitse tanks over de Berlagebrug de stad in. Het begin van veruit de afschuwelijkste jaren in de geschiedenis van Amsterdam: de Jodenvervolgung door de nazi's. Ze maakten het leven van Joodse Amsterdammers steeds meer onmogelijk. Eerst mochten ze niet meer bij de overheid werken, in 1941 volgde een bioscoopverbod en even later kwamen daar parken, dierentuinen en cafés bij. Regelmatig sloegen WA'ers (knokploegen van de

‘Weerbaarheidsafdeling’ van de NSB, de Nederlandse nazipartij) Joden in elkaar of vernielden Joodse winkels.

Met als dramatisch dieptepunt het wegvoeren van mensen met een Joodse (migratie)achtergrond naar de vernietigingskampen van de nazi’s. Vanaf juli 1942 begonnen de deportaties naar de verschillende kampen in Duitsland en Polen. Daar vermoordden de nazi’s hen bijna allemaal, samen met andere mensen die zij als minderwaardig beschouwden, zoals gehandicapten, roma en sinti, lhbtq+’ers en verzetsmensen.

Een heel klein aantal Joodse Amsterdammers wist te ontkomen aan de deportaties (vooral door onder te duiken) en een net zo klein deel overleefde de verschrikkingen van Auschwitz, Buchenwald, Bergen-Belsen en talloze andere kampen.

Er konden zoveel mensen vermoord worden, mede doordat de nazi’s lokale hulp kregen. Zo stond de Amsterdamse politie onder leiding van een NSB’er, de Nederlandse politieke partij die met de nazi’s meewerkte. Amsterdammers konden bovendien 7,50 gulden ‘kopgeld’ verdienen voor elke Jood die zij aangaven. Dat zou nu ongeveer 60 euro zijn. Amsterdammers gaven hun Joodse stadsgenoten niet alleen aan voor het geld, maar ook uit overtuiging. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 stemde 7% van de bevolking op de NSB en in 1941 telde Amsterdam zo’n 17.500 NSB-leden. Mede door hun toedoen was aan het eind van de oorlog in 1945 naar schatting bijna 90% van de Joodse Amsterdammers dood. Onder hen Abraham Tuschinski en Anne Frank. Van de bijna 80.000 Joodse Amsterdammers die voor de Tweede Wereldoorlog in de stad woonden, overleefden hooguit 10.000 de gruwelen van de nazi’s.

1945 _
1980

Amsterdam veert op

MAKANDRA
TROE TROE
SRANANG

WEG

MET HET
NEDERLANDS
KOLONIALISME
IN
SURINAME

Na de Tweede Wereldoorlog volgt een nieuwe oorlog: de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië. De onafhankelijkheid van de voormalige koloniën zorgt voor nieuwe groepen immigranten. En ook een ander nieuw type immigrant verschijnt op het toneel: de ‘gastarbeider’.

De oorlog had een diepe krater geslagen in het Joodse leven in Amsterdam. De Waterloopleinbuurt was vernield en geplunderd, net als andere buurten waar veel Joden hadden gewoond, zoals de Transvaalbuurt. Er waren inmiddels andere Amsterdammers in een deel van de woningen getrokken en de Joodse ziel was verdwenen. En daarmee ook een belangrijk deel van het multiculturele karakter van Amsterdam. Geen Joodse speciaalzaken, horeca, straathandel en humor meer. Je zou kunnen zeggen dat Amsterdam in 1945 monocultureler was dan ooit.

De ongeveer 5.500 Amsterdamse Joden die de gruwelen van de vernietigingskampen hadden overleefd, keerden vanaf de zomer van 1945 terug naar de stad. Net als de ongeveer 4.500 Joden die ondergedoken hadden gezeten. Ze kregen geen warm welkom. In hun huizen woonden vaak andere mensen en burens die hun spullen hadden bewaard, wilden die niet altijd teruggeven. Ook de gemeente was vooral kil en bureaucratisch. Een Amsterdamse ambtenaar zei tegen een vrouw die terugkeerde uit Auschwitz: *“U wordt door niemand verwacht.”*

Uit Indonesië geëvacueerde passagiers van het schip SS Zuiderkruis bij hun aankomst in 1958 in Amsterdam.

Wim van Rossem / Anefo - Nationaal Archief

‘Repatrianten’ uit Nederlands-Indië

In januari 1942 was het Japanse leger Nederlands-Indië binnengevallen. Het begin van een volgende bezetting. Pas in augustus 1945 capituleerde Japan en stopte de Japanse bezetting. Nog diezelfde maand riep Indonesië de onafhankelijkheid uit. Nederland weigerde dat te accepteren en tot eind 1949 woedde een bloedige vrijheidsoorlog van de Indonesiërs tegen het Nederlandse leger. In 1949 erkende Nederland de onafhankelijkheid van Indonesië.

In de jaren erna kwam een ware uittocht op gang. Veel Indische Nederlanders en oorspronkelijke bewoners van Indonesië die voor de koloniale bezetter hadden gewerkt, ‘keerden terug’ naar Nederland. Tot eind jaren 60 kwamen in totaal meer dan 300.000 mensen aan in Nederland: Indonesiërs én Indische Nederlanders (mensen van Europeaanse afkomst en gemengd Europees-Indonesische afkomst).

Waar komt racisme vandaan?

Racisme is geen ‘natuurlijk’ verschijnsel. Vóór de 16e eeuw vonden Nederlanders mensen met een andere huidskleur wel bijzonder, maar ze keken niet op hen neer. Maar daarna, in de honderden jaren van slavernij en koloniale uitbuiting, werden hen ideeën ingeprent over ‘witte superioriteit’. Mensen met een Aziatische of Afrikaanse achtergrond werden gezien als minderwaardig ten opzichte van Europeanen. Dit soort ideeën verdwijnen niet vanzelf en veel Amsterdammers van kleur hebben nu nog steeds veel last van racisme.

Ontvangst in Nederland

Hier zat men niet op hun komst te wachten. Er heerste werkloosheid en woningnood. Om de nieuwkomers te huisvesten, werd 5% van de Woningwetwoningen (vergelijkbaar met sociale huurwoningen) gereserveerd voor mensen uit (voormalig) Nederlands-Indië. Dat zette bij een deel van de Nederlanders kwaad bloed, vergelijkbaar met de huidige weerstand tegen het huisvesten van statushouders. Met als verschil dat de woningnood in die tijd veel groter was dan nu. Ook racisme speelde mee (zie kader).

De toenmalige premier Willem Drees (PvdA) noemde de nieuwkomers ‘repatrianten’. Die term werd met opzet gekozen. Het

moest de bevolking het idee geven dat het hier niet om immigranten ging, maar om Nederlanders die terugkwamen (ook al waren velen van hen nog nooit in Nederland geweest). Het was de bedoeling dat ze zich zo snel mogelijk aanpasten en op zouden gaan in de Nederlandse samenleving, in plaats van hun eigen cultuur te behouden.

In Amsterdam streken in 20 jaar tijd tienduizenden mensen uit Indonesië neer. Ze vestigden zich voor een groot deel in de net nieuwe Westelijke Tuinsteden. Geuzenveld werd om die reden ook wel de Tempehbuurt genoemd (naar de Indonesische sojabonenkoek). Ze maakten het straatbeeld en de cultuur van Amsterdam een stuk diverser.

1957: minister Witte van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid op bezoek in de nieuwbouwwijk Geuzenveld bij de viering van de 50.000^e woningwetwoning in Amsterdam.

Stadsarchief Amsterdam

Studenten, verpleegsters en arbeiders

Na de oorlog kwamen ook mensen uit Suriname en van de Caribische eilanden naar Nederland. Zij kwamen om te studeren en om te werken. Een van hen was Otto Huiswoud, die in 1954 voorzitter werd van de vereniging Ons Suriname. De vereniging werd al in 1919 opgericht en is tegenwoordig gevestigd in het Hugo Olijveldhuis aan de Zeeburgerdijk. Ze hadden veel internationale contacten, onder meer met Amerikaanse mensenrechten-activisten. Enigszins vergelijkbaar met de recente Black Lives Matter-beweging.

In de jaren 50 en 60 kwamen ook veel Surinaamse vrouwen naar Nederland om hier te werken als verpleegster. Daar was (net als nu) een tekort aan.

Naast studenten en verpleegsters kwamen vanaf het midden van de jaren 50 ook steeds meer Surinaamse arbeiders in Nederland werken. Zo ontstond ook een steeds groter Surinaams netwerk in het uitgaansleven, met plekken als de Cotton Club op de Nieuwmarkt en de Casablanca aan de Zeedijk. In 1960 was het aantal Surinaamse Amsterdammers opgelopen tot zo'n 2.500, op een bevolking van rond de 850.000.

De economie groeide als kool en overal kwamen werkgevers personeel tekort.

Emigratie en gastarbeid

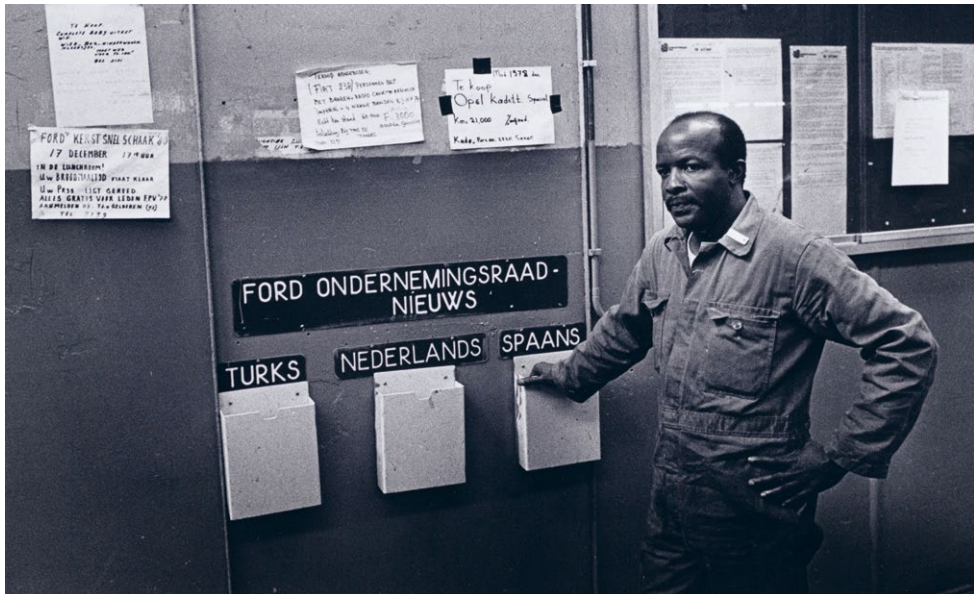
Behalve dat mensen naar Nederland kwamen, gingen er ook altijd mensen weg. De uitstroom van Nederlanders in de jaren 50 was de grootste in de Nederlandse geschiedenis. Zo'n half miljoen mensen, voornamelijk van het platteland, emigreerden met steun van de regering naar landen als Canada, Nieuw-Zeeland en Australië. Begin jaren 60 volgde echter een snelle economische groei. Er ontstond daardoor een enorm gebrek aan arbeidskrachten in Nederland en nog meer in Amsterdam zelf. De economie groeide als kool en overal kwamen werkgevers personeel tekort. Nederland begon daarom actief mensen uit het buitenland te werven. Deze arbeidsmigranten worden gastarbeiders genoemd. Het ging in eerste instantie vooral om Spanjaarden en Portugezen. In 1964 sloot Nederland een wervingsovereenkomst met Turkije en in 1969 met Marokko.

Het eerste vliegtuig met 56 Turkse gastarbeiders landde op 25 oktober 1963. De mannen gingen aan het werk in de Fordfabriek in het Westelijk Havengebied en

werden ondergebracht in een speciaal 'woonoord' op het Zeeburgereiland. Ze deelden de houten barakken met Spanjaarden, Groningers en Friezen, die ook allemaal in de Amsterdamse haven werkten. Ze sliepen met zijn vieren op een kamer.

Vanaf eind jaren 60 kwam de meerderheid van de gastarbeiders uit Turkije en Marokko. Het idee van zowel de Nederlandse overheid als de gastarbeiders zelf was een tijdelijk verblijf. De gastarbeiders wilden in enkele jaren goed geld verdienen in het welvarende Nederland en dan teruggaan om een bedrijf te starten, een huis te bouwen of land te kopen. Ze kwamen ook steeds meer op goed geluk, vaak uit hetzelfde dorp als hun voorgangers. En ze vonden heel makkelijk werk.

Een van hen was Mohammed El Yakoubi. Hij kwam in 1971 op zijn 19^e aan in Amsterdam, nadat hij al drie jaar in Marseille had gewerkt. Hij kon zo aan de slag bij de aanleg van de Amsterdamse metro. Later ging hij bij de melkfabriek van Campina werken, waar hij 30 jaar zou blijven.

Werknemer in de Fordfabriek, nieuws van de ondernemingsraad in drie talen.
Han Singels

Contacten tussen gastarbeiders en Amsterdammers

De meeste gastarbeiders sliepen in stapelbedden in armoedige pensions. Ze betaalden gemiddeld 100 gulden huur per maand, een vijfde of meer van hun loon. Dat doet denken aan de verhalen over de slechte behuizing van arbeidsmigranten vandaag de dag

Maar een aantal vond onderdak bij Amsterdammers thuis. Bijvoorbeeld Ibrahim Görmez. Hij vond het maar niks in de houten barakken op het Zeeburgereiland en kwam met zijn vrienden terecht bij de familie

Hartjes in de Wibautstraat. De gastvrouw nodigde de Turkse mannen regelmatig uit voor het eten of een borrel.

Die open houding van veel Amsterdammers naar gastarbeiders in die tijd, hoor je terug in de verhalen. Er was sprake van wederzijdse nieuwsgierigheid en er waren vaak allerlei contacten tussen gastarbeiders en Nederlanders. Zo vertelde Lahoussine Ait Chitt:

“Nederland was klein en leuk. Iedereen was nieuwsgierig naar iedereen (...). Niemand lette erop dat je een Marokkaan was.”

Mevrouw Hartjes met Adem Şahin (links) en Ibrahim Görmez.
IISG, 1965

Andere tijdgeest

Gastarbeiders zullen zeker ook negatieve ervaringen hebben gehad, maar de tijdgeest was wel anders dan nu. Veel gastarbeiders kwamen uit landen waar dictators aan de macht waren en veel minder vrijheid was dan hier. Dat was voor een flink aantal van hen mede de reden waarom ze naar Nederland kwamen. Hier heerste – zeker in Amsterdam – veel solidariteit. Gelijkheid en rechtvaardigheid waren in die tijd belangrijke waarden in Nederland.

De Tweede Wereldoorlog speelde hierin een belangrijke rol. Pas in de jaren 60 drong bij veel Nederlanders door hoe gruwelijk het lot van miljoenen Joden was geweest. Bij iedereen stond daarvoor vers in het geheugen gegrift waar discriminatie en racisme toe konden leiden. Schuldgevoel speelde daarbij ook mee. Vanuit Nederland (en vooral Amsterdam) werd het grootste percentage Joodse inwoners gedeporteerd van heel West-Europa. Dat nooit weer, dachten veel mensen.

Surinamers in Amsterdam

Pas sinds 1954 konden Surinaamse en Caribische Nederlanders vrij naar Nederland reizen. Best vreemd dat dit niet eerder kon, aangezien Suriname en de Caribische eilanden onderdeel waren van het koninkrijk der Nederlanden. Naarmate in de jaren 60 een reis met het vliegtuig steeds betaalbaarder werd, nam hun aantal toe. In 1970 woonden er 42.000 Surinaamse en Caribische Nederlanders in Nederland, grotendeels in Amsterdam. Met de naderende onafhankelijkheid van Suriname in 1975 waagden nog veel meer Surinamers de overtocht naar Nederland, omdat zij (terecht) dachten dat dit veel

moeilijker zou worden na de onafhankelijkheid. Maar liefst 140.000 mensen vertrokken uit Suriname, bijna de helft van de bevolking.

In Amsterdam vonden velen van hen een woning in de Bijlmermeer. Deze nieuwbouwwijk was in de jaren zestig gebouwd (onder andere door Turkse gastarbeiders) en bedoeld voor gezinnen uit het overvolle centrum van Amsterdam. Zij vonden echter de huren te hoog, wilden niet weg uit de binnenstad, of verhuisden liever naar randgemeenten voor een huis met een tuin.

Demonstratie in 1971 voor een zelfstandig Suriname
Rob Mieremet / Anefo -
Nationaal Archief

In de decennia tot 1980 veranderde de stad voortdurend van samenstelling.

Overloop naar de regio

De Amsterdamse bevolking nam tussen 1960 en 1985 dramatisch af, met bijna 200.000 inwoners. Mensen gingen meer verdienen en met name gezinnen wilden weg uit de stad, waar problemen met armoede en verslaving groot waren. Gemeenten als Almere, Lelystad, Purmerend en Hoorn werden speciaal aangewezen om Amsterdammers te huisvesten. Hun massale trek naar die plaatsen staat bekend als de 'overloop'. Het begon in een periode dat in Amsterdam juist veel woningen werden bijgebouwd om de woningnood het hoofd te bieden. Die was ontstaan doordat de bevolking sterk gegroeid was én doordat er steeds minder mensen in één woning woonden. In 1984 woonden er weer net zoveel (of zo weinig) mensen in de stad als in 1922, maar waren er ruim twee keer zoveel woningen.

In de decennia tot 1980 veranderde de stad voortdurend van samenstelling. Ieder jaar trokken ongeveer 30.000 nieuwe mensen naar de stad, maar vertrokken ook bijna 40.000 mensen.

Geleidelijk werd de stad weer een stuk internationaler: bijna 10% van de bevolking had in 1980 een buitenlands paspoort.

Zorgen over de jeugd

Wat in de jaren 60 (en 70) opvalt, is dat de gemeente zich meer bezighoudt met de 'lagere' sociaal-economische klassen, dan met immigranten uit Indonesië, Suriname, Marokko of Turkije. Waarschijnlijk omdat de overheid dacht dat het verblijf van de gastarbeiders tijdelijk was en zij zouden terugkeren naar hun familie in het herkomstland.

Door de grotere welvaart konden jongeren steeds meer onderwijs volgen en gingen zij op steeds latere leeftijd werken. Zo kon een brede jeugdcultuur zoals de nozems ontstaan en dat zag de overheid als een probleem. Deze jongeren kwamen vaak uit arbeidersmilieus en wilden genieten van de nieuwe welvaart en vrijheid. Provocerend zaten ze op hun brommer, met hun leren jack aan en hun haar in een vette kuif. Soms vielen ze winkeliers of voorbijgangers lastig.

Ze boezemden de gevestigde orde angst in. De gemeente maakte zich veel zorgen over wat van hen terecht moest komen.

Een andere groep waar de gemeente zich druk over maakte, waren wel immigranten, maar niet uit het buitenland. De nieuwe wijk

Slotermeer bestond voor de helft uit nieuwe Amsterdammers van het Nederlandse platteland. Men was bang dat de overstap van het platteland naar de stad te groot zou zijn. En dat dit zou leiden tot vereenzaming, sociale problemen en criminaliteit.

Steeds nieuwe woorden

Begin jaren 70 werden de begrippen 'autochtoon' en 'allochtoon' geïntroduceerd. Het woord allochtoon moest begin jaren 70 een neutraal alternatief zijn voor woorden die een negatieve bijklank hadden gekregen, zoals vreemdeling, gastarbeider of buitenlander. Ook de term allochtoon kwam begin deze eeuw onder vuur te liggen. Tegenwoordig spreken we – als het al nodig is om dit kenmerk te noemen – liefst over Amsterdammers met een migratieachtergrond.

1980 _
2025

Amsterdam moderne stad

GEEN
MENSEN-
LAAT
IN ONZE
STRAAT

Racisme is
mensinhating

De laatste 45 jaar is Amsterdam de diverse stad van vandaag geworden. In 1980 was 15% van de Amsterdammers in het buitenland geboren, in 2025 is dat opgelopen naar 35%. De stad telt nu ongeveer 180 verschillende nationaliteiten. En weer is er een nieuw type immigrant bij: de ‘expat’.

Hoewel veel Amsterdammers de stad verlaten, groeit de stad sinds het eind van de jaren 80 weer. Van 675.000 inwoners in 1985 naar ruim 934.000 in 2025. Van de huidige Amsterdammers is 35% zelf in het buitenland geboren, onder wie Oekraïense vluchtelingen, expats en studenten uit de hele wereld. Alleen tussen 1600 en 1650 was dit percentage hoger (40%).

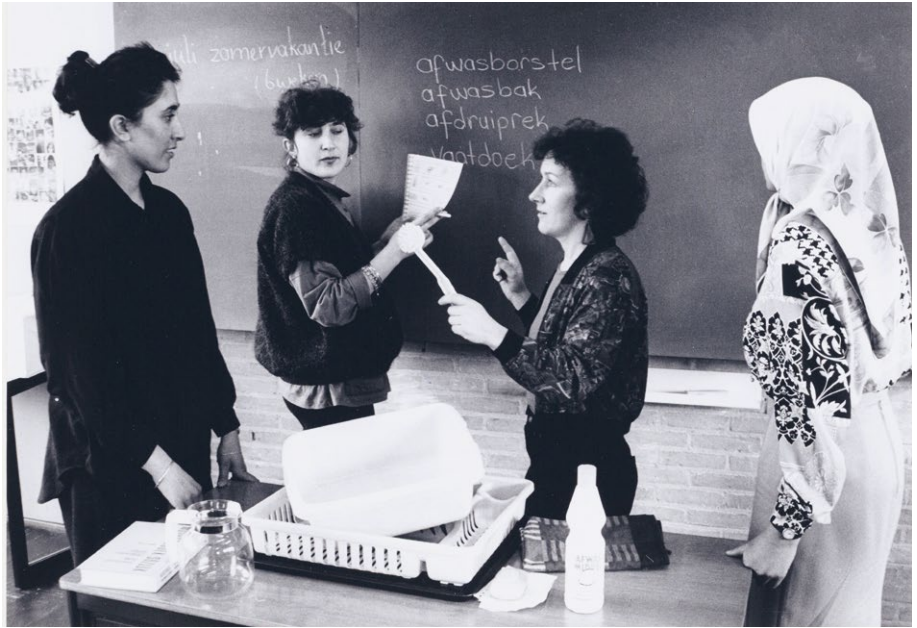
Nog eens 23% van de huidige Amsterdammers heeft ten minste één ouder die in het buitenland is geboren. De grootste groepen

hebben hun wortels in Marokko (77.000), Suriname (64.000), Turkije (44.000) en de Caribische eilanden (12.000). Vanaf eind jaren 80 komen daar ook steeds meer mensen bij uit andere delen van de wereld.

Nieuwe oorlogsvluchtelingen

Een groeiende groep nieuwkomers bestond weer uit vluchtelingen. De oorlog in voormalig Joegoslavië zorgde in de jaren 90 voor een piek aan Bosnische vluchtelingen. Verder vluchtten Iraniërs, Irakezen, Afghanen, Somaliërs, Syriërs en Eritreeërs voor oorlog

Vanaf eind jaren 80 bestond een groeiende groep nieuwkomers uit vluchtelingen.

Nederlandse taalles voor vrouwen in het stadsdeelkantoor Bos en Lommer (1992).
Frans Busselman - Stadsarchief Amsterdam

en onderdrukking naar Nederland. Sinds 2022 zijn minstens 120.000 Oekraïners naar Nederland gevlucht voor het oorlogsgeweld. In 2024 woonden rond de 6.000 van hen in Amsterdam.

Een veel grotere groep vormden de immigranten uit West- en Zuid-Europa, Noord-Amerika,

Australië en later uit landen als India en China. In 1996 ging het om 30.000 inwoners en in 2019 was dat aantal opgelopen tot ongeveer 80.000. Daar kwamen de honderdduizenden heen en weer reizende arbeidsmigranten uit landen als Polen, Roemenië en Bulgarije nog bij.

Werkloosheid gastarbeiders

Toen gastarbeiders uit Turkije en Marokko in de jaren 60 en 70 naar Nederland kwamen, verwachtten ze een aantal jaar te werken en dan weer terug te gaan. Maar de politieke en economische situatie in hun thuislanden bleef somber. In 1973 sloot Nederland de grenzen voor nieuwe gastarbeiders. Daarna nog teruggaan naar Marokko of Turkije, betekende dat de deur naar Nederland voor altijd in het slot zou vallen. En zo kozen veel gastarbeiders en hun vrouwen – die vaak nog in het land van herkomst woonden – ervoor om zich definitief hier te vestigen. Door deze gezinshereniging steeg het aantal Marokkaanse en Turkse Nederlanders in de jaren 70 en 80. Tegelijkertijd nam

de werkgelegenheid pijlsnel af. In 1978 sloot de Amsterdamse Droogdokmaatschappij (ADM) de deuren, drie jaar later volgde de Ford-fabriek en in 1985 ging de scheepsbouwer NDSM/ADM failliet. Allemaal bedrijven waar veel gastarbeiders werkten. Midden jaren 80 zat de helft van alle Marokkaanse en Turkse gastarbeiders werkloos thuis. Niet meer alleen, maar samen met een pas overgekomen gezin, met slechts een uitkering om iedereen te voeden. In wijken als Bos en Lommer, De Baarsjes, Geuzenveld en de Indische Buurt. Zo kwamen vele gastarbeiders in een lastige situatie terecht, nadat zij jarenlang hard hadden gewerkt en geholpen Amsterdam op te bouwen.

Demonstratie van de FNV tegen loonmaatregelen, met onder meer werknemers van de Fordfabriek. *Han Singels, 1981*

Een kleuterklas in de Bijlmer, jaren 80.

Martin Alberts - Stadsarchief Amsterdam

Ghanese Amsterdammers

In de jaren 80 kwamen steeds meer Ghanese naar Amsterdam. Ze waren op de vlucht voor het militaire regime in Ghana, en voor met name geschoolde Ghanese speelde de slechte economie in hun land ook een rol. Hoewel veel asielverzoeken werden afgewezen, stonden op 1 januari 1992 zo'n 4.500 Amsterdammers ingeschreven met de Ghanese nationaliteit. Inmiddels wonen 12.000 Ghanese van de eerste en tweede generatie in Amsterdam. Veel van hen in Ganzenhoef, waar op de markt allerlei Ghanese waar te vinden is, zoals yams en

de vissoorten *red fish* en *dry fish*, maar ook cd's met preken van Ghanese dominees.

Veel Amsterdammers met een Ghanese achtergrond werken keihard. Oud-raadslid Amma Asante, die in 1978 op zesjarige leeftijd naar Nederland kwam, zegt hierover in 2017:

“Ze sturen geld naar hun familie in Ghana. Om dat mogelijk te maken, hebben ze vaak twee, drie, soms vier baantjes. 's Ochtends op de bloemenveiling in Aalsmeer, 's avonds als schoonmaker. Heel vaak met flexcontractjes.”

Herdenkingsmonument Bijlmerramp: De Boom Die Alles Zag.
Stadsarchief Amsterdam

Ongedocumenteerde Amsterdammers

Op 4 oktober 1992 crashte een vrachtvliegtuig op de flatgebouwen Groeneveen en Klein-Kruitberg in de Bijlmer. Deze ramp, waarbij 43 Amsterdammers overleden en 26 gewond raakten, liet een blijvend litteken in de buurt achter.

Ook bracht de ramp het gesprek op gang over mensen zonder geldige verblijfspapieren: al snel

ontstond de vraag of het dodental niet te laag was ingeschat, omdat er veel 'illegalen' in Amsterdam zouden wonen. De latere parlementaire enquêtecommissie concludeerde dat dit niet klopte. En toch leidde het tot een discussie over mensen die zonder geldige papieren in Amsterdam verbleven. Het zou vooral gaan om Ghanese Amsterdammers, van wie er 15 om het leven kwamen bij de Bijlmerramp. Eerder dat jaar had hoofdcommissaris Eric Nordholt beweerd dat er 10.000 illegale

Ghanezen in Amsterdam zouden wonen. Dat aantal bleek al snel nergens op gebaseerd. Maar de ramp had wel laten zien dat veel instanties langs elkaar heen werkten en dat het makkelijk was om je zonder een geldige verblijfsvergunning in te schrijven bij de gemeente, legaal te werken of een uitkering aan te vragen. En dat sommige werkgevers bereid waren (en zijn) mensen zonder de nodige papieren zwart te laten werken.

Dit leidde in 1998 tot de Koppelingwet: het verbinden van de registraties van vreemdelingen bij verschillende instanties.

Sindsdien is het vrijwel onmogelijk om nog zonder een verblijfsvergunning een sociale huurwoning of legaal werk te krijgen. Naar schatting zijn er nu enkele duizenden mensen zonder papieren in Amsterdam. Van afgewezen asielzoekers tot mensen die op een toeristenvisum naar Nederland kwamen en bleven. Doordat de informele economie in Nederland klein is, hebben ze het niet makkelijk. Zonder de hulp van mensen die zich hun lot aantrekken, zouden ze het waarschijnlijk niet redden. Daarnaast zijn er werkgevers

die misbruik maken van hun kwetsbare positie.

Groeïend wantrouwen

In het nieuwe millennium zorgden gebeurtenissen in Amerika voor veel verandering. Op 11 september 2001 vlogen islamitische terroristen met twee burger-vliegtuigen de torens van het World Trade Center in New York in. De aanslag had wereldwijde impact en ook in Amsterdam.

Hier werd drie jaar later, op 2 november 2004, de filmmaker Theo van Gogh op straat vermoord door een geradicaliseerde, islamitische Amsterdammer. Hij werd veroordeeld tot een levenslange gevangenisstraf. De moord bracht een schokgolf teweeg bij Amsterdammers van alle achtergronden.

Vanaf de aanslagen in New York en nog meer na de moord op Van Gogh groeide het wantrouwen tegen Amsterdammers met een (vermeende) moslimachtergrond. Zij werden onterecht aangekeken op beide zaken waar zij niets mee te maken hadden. Discriminatie nam toe. Op straat, op school, op de arbeidsmarkt en later ook op sociale media.

Succesvolle Amsterdammers

Deze spanningen leidden de aandacht af van alle Amsterdammers van de tweede generatie met wie het goed gaat. Hun succes is op alle terreinen zichtbaar: de arbeidsmarkt, de woningmarkt en ook de politiek. Denk aan schrijvers, acteurs, bestuurders, voetballers, kunstenaars, presentatoren en wetenschappers.

Waar het beeld over vooral Amsterdammers met een Turkse en Marokkaanse migratieachtergrond een knauw kreeg, gebeurde bij andere groepen migranten en hun nakomelingen juist het omgekeerde. In de jaren 70 en 80 schreven de media bijvoorbeeld vaak negatieve verhalen over Surinaamse Amsterdammers. Door de eeuwen heen blijkt dat altijd stereotypes en vooroordelen bestaan over nieuwkomers,

maar ook dat die in de loop van de tijd langzaam verdwijnen. Helaas blijven er voorvallen van discriminatie bestaan, met als dieptepunt de racistische moord op Kerwin Duinmeijer in 1983. Maar veel Amsterdammers zetten zich al jaren in voor inclusie en tegen discriminatie. Velen van hen hebben zelf een migratieachtergrond.

Amsterdam als emancipatieplek

Veel nieuwe Amsterdammers kwamen en komen nog steeds gewoon uit Nederland. Het gaat om ongeveer de helft van alle nieuwkomers in de stad. Het zijn jonge mensen die komen studeren en werken, die de stad zien als een plek waar je je kunt ontwikkelen. Waar je bijvoorbeeld als lhbtqi+’er makkelijker jezelf kunt zijn dan in het dorp waar je opgroeide. Waar je meer gelijkgestemden

Ahmed Aboutaleb (rechts) samen met burgemeester Job Cohen in 2010. Aboutaleb was de eerste Amsterdamse wethouder van Marokkaanse komaf (2004-2007).

Jos van Zetten - Wikimedia Commons

Demonstratie tegen racisme en fascisme, een week na de moord op Kerwin Duinmeijer (1983).
 Marcel Antonisse - Nationaal Archief

Moord op Kerwin Duinmeijer

Op 21 augustus 1983 werd de 15-jarige Caribische Amsterdammer Kerwin Lucas, beter bekend als Kerwin Duinmeijer, in de Damstraat doodgestoken door een 16-jarige skinhead, die vóór zijn daad de Hitlergroet bracht en een tatoeage met '100% white' had. De moord zorgde voor een schok in de samenleving en wordt beschouwd als de eerste racistische moord sinds de Tweede Wereldoorlog. Een week later demonstreerden 5000 mensen op de Dam. Er kwam een monument in het Vondelpark, waar Kerwin jaarlijks wordt herdacht. Het inspireerde Frank Boeijen tot het schrijven van het lied Zwart Wit. In de jaren daarna waren vaker demonstraties tegen racisme. Een van de grootste was de Black Lives Matter-betoging op de Dam op 1 juni 2020.

kunt vinden, waar constant vernieuwing plaatsvindt en bijna niets raar wordt gevonden. Denk aan studenten, krakers, kunstenaars en andere creatieven. Het is het idee van 'de stad als roltrap': jonge mensen komen hier voor hun opleiding, krijgen een baan en een partner en stichten een gezin. Als het lukt een goede woning te vinden, blijven ze in de stad. Als dat niet lukt dan vertrekken ze weer naar de randgemeenten of verder weg.

Gastarbeider van de 21^e eeuw

In de loop van de jaren 90 werd een andere groep nieuwkomers steeds groter. Ze worden geen immigranten genoemd, maar expats. Het gaat om theoretisch opgeleide kenniswerkers van over de hele wereld, die aan de slag gaan bij grote techbedrijven, in de financiële sector en de creatieve industrie. Expats worden anders gezien en behandeld dan vluchtelingen en arbeidsmigranten die praktisch werk doen, terwijl zij in feite ook arbeidsmigranten zijn.

Een kraakpand in de Quellijnstraat (2005). Veel jongeren van buiten de stad sloten zich aan bij de Amsterdamse kraakbeweging en vonden zo een manier om zich te emanciperen.

Martin Albers - Stadsarchief Amsterdam

Lunchtijd op het Gustav Mahlerplein (Zuidas), 2016. Edwin van Eis - gemeente Amsterdam

Andere nieuwe groepen zijn arbeidsmigranten die vooral horecawerk en andere diensten voor hun rekening nemen, én een groot aantal buitenlandse studenten.

Samen vormen ze de grootste groep nieuwkomers in Amsterdam. In 2023 kwamen in totaal bijna 48.000 nieuwe mensen vanuit het buitenland in de stad wonen. De top 5 qua herkomstlanden bestond uit het Verenigd Koninkrijk, India, de Verenigde Staten, Duitsland en Italië. Steden trekken dit soort mensen graag aan. De vestiging van expats en de bijbehorende

internationale bedrijven geven een impuls aan de stedelijke economie.

Maar er is ook een keerzijde: mede door deze expats is er extra druk op de krappe Amsterdamse woningmarkt en zijn de huur- en koopprijzen van woningen hard gestegen. Mensen met minder geld worden naar de buitenwijken van de stad, of zelfs de stad uit verdrongen. Zij kunnen niet alleen de Amsterdamse huizen niet meer betalen, maar hebben ook hun buurtkroeg of Turkse koffiehuis zien plaatsmaken voor een hip koffietentje met hoge prijzen.

Tegelwand van kunstenaar Enzo Pérès-Labourdette (2022) in de Indische Buurt.
Edwin van Eis - gemeente Amsterdam

Conclusie

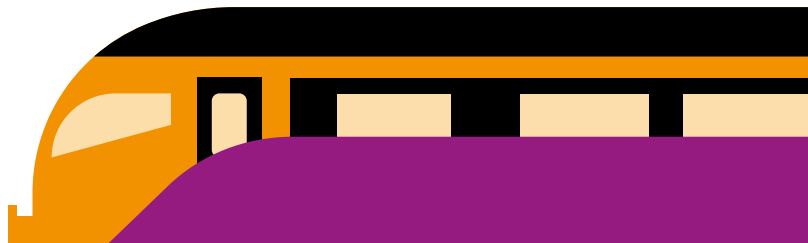
Zouden de twee kleine dochtertjes van Marietje Jans en Pieter Carelsen de pest hebben overleefd? Ze werden geboren in Amsterdam, maar hun vader was een Noorse immigrant. De meisjes groeiden op met de kinderen van Duitse suikerbakkers, Antwerpse drukkers en Portugees-Joodse kooplieden. Maar natuurlijk ook met kinderen van Noord-Hollandse en Amsterdamse ouders.

Op de Amsterdamse scholen van de 21^e eeuw zitten kinderen met opa's en oma's die in Marokko werden geboren samen in de klas met kinderen die de oorlog in Syrië of Oekraïne zijn ontvlucht. En misschien zelfs nog wel met kinderen die afstammen van Scandinavische zeelui zoals Pieter Carelsen. Er is alleen niemand meer die weet dat er ergens nog een spootje Noors bloed uit de 17^e eeuw door hun aderen stroomt.

Amsterdam is Amsterdam door eeuwenlange migratie. Van gabber en kapsones tot dushi en doekoe, het is allemaal Amsterdams geworden. Telkens vielen periodes van groei en bloei samen met periodes waarin grote groepen nieuwkomers naar de stad trokken. En telkens bouwden deze immigranten verder aan de stad. Van de Brabantse metselaars en Duitse stukadoors tot de Chinese winkeliers in de Nieuwmarktbuurt en de Marokkaanse en Turkse havenarbeiders.

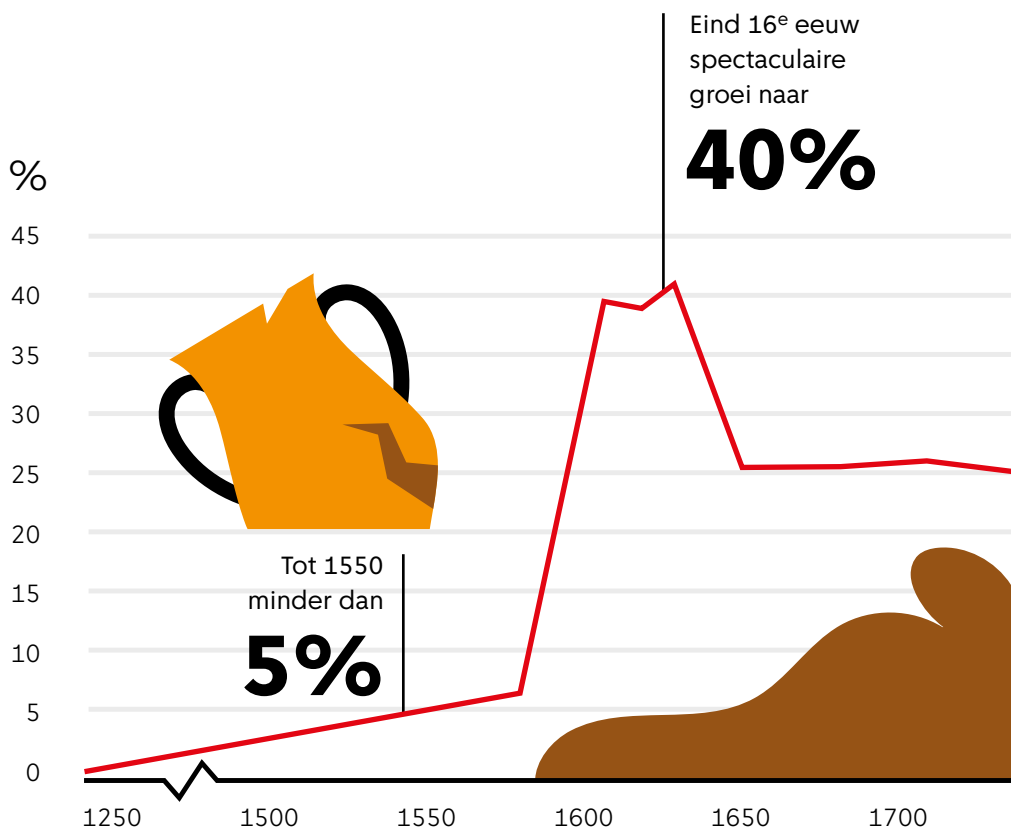
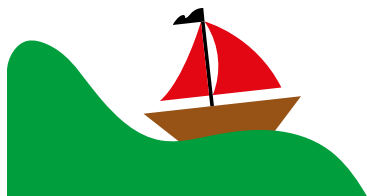
Waar zullen de immigranten van de toekomst vandaan komen? En wat zullen ze de stad brengen? Dat weten we nog niet. Wat we wel weten: migratie zit niet alleen in het DNA van de stad, maar het is ook de levensader. Amsterdam zou zonder migranten doodbloeden.

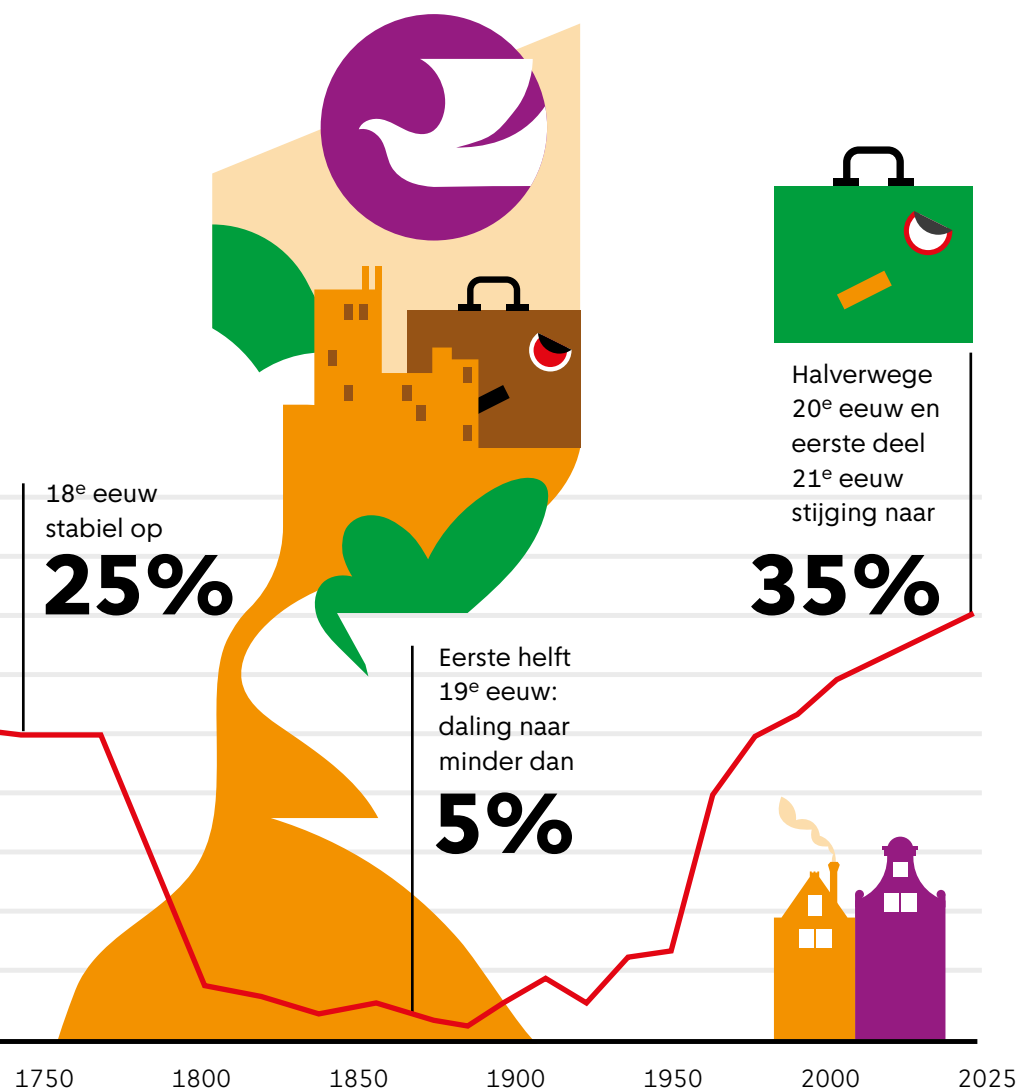
Mokum is de afgelopen 750 jaar continu in beweging geweest. Er is misschien maar één ding hetzelfde gebleven: altijd waren nieuwkomers de aanjagers van verandering. Zonder hen had het Amsterdam van nu niet bestaan.

Nieuw in Amsterdam

Aandeel inwoners
geboren in buitenland

Colofon

In opdracht van de gemeente Amsterdam deed het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) een onderzoek naar de migratiegeschiedenis van de stad. Het verscheen onder de titel *Migratie als DNA van Amsterdam* (Atlas Contact, 2021). Auteurs: Jan Lucassen en Leo Lucassen.

Deze publicatie is een samenvatting en bewerking daarvan.

Coördinatie en eindredactie

Directie JZD, afdeling Diversiteit

Tekst en beeldredactie

Lonneke Lodder

Vormgeving

Vorm de Stad

Cover en artwork

Tristan Kromopawiro

Druk

Koninklijke Van der Most

De verantwoordelijkheid voor de keuzes die gemaakt zijn bij het inkorten en bewerken van *Migratie als DNA van Amsterdam*, ligt bij de gemeente.

© 2025, gemeente Amsterdam

Beeldverantwoording hoofdstukpagina's

Bladzijde 4

Bouwvakkers bij de aanleg van de Noord/
Zuid-metrolijn aan de IJ-oever, 2008
Selma Schoenmakers - Stadsarchief Amsterdam

Bladzijde 8-9

Amsterdam in vogelvlucht, 1538. De oudste,
bewaard gebleven plattegrond waar heel
Amsterdam op te zien is.
Cornelis Anthonisz. - Amsterdam Museum

Bladzijde 14-15

De Dam in Amsterdam, 1668. Rechtsonder
zie je handelaren in oosterse kledij.
*Gerrit Berckheyde - Koninklijk Museum
voor Schone Kunsten Antwerpen*

Bladzijde 32-33

De Goudsbloemgracht (latere Willemsstraat),
circa 1850.
Willem Hekking jr. - Stadsarchief Amsterdam

Bladzijde 44-45

Het Noordzeekanaal, levensader voor
Amsterdam, op een kaart uit 1907.
Collectie Atlas Kok - Stadsarchief Amsterdam

Bladzijde 60-61

Een razzia op 22 en 23 februari 1941
in Amsterdam: aanleiding voor
de Februaristaking.
Fotocollectie Anefo - Nationaal Archief

Bladzijde 76-77

Demonstratie voor een zelfstandig Suriname,
1971.
Rob Mieremet/Anefo - Nationaal Archief

Bladzijde 88-89

Een kraakpand in de Quellijnstraat in De Pijp,
2005.
Martin Alberts - Stadsarchief Amsterdam

JAN LUCASSEN & LEO LUCASSEN

MIGRATIE ALS DNA VAN AMSTERDAM

1550-2021

atlas contact

